

Između sjećanja, poricanja i zaborava - o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata

“Sarajevska najpoznatija javna tajna”:
Suočavanje sa Cacom,
Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima
u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015.

Nicolas Moll

Naslov publikacije: Između sjećanja, poricanja i zaborava:
Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina
nakon rata

Naslov studije: "Sarajevska najpoznatija javna tajna": Suočavanje sa
Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad
Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015.

Autor: Nicolas Moll

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
Kupreška 20
71 000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Tel.: +387 (0)33 722-010

E-mail: fes@fes.ba

Web: www.fes.ba

Za izdavača: Judith Illerhues

Prevod: Naser Šečerović

DTP: Berina Muratović

Godina izdavanja: 2015.

Stavovi, mišljenja i zaključci u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati stavove Friedrich-Ebert-Stiftung. Friedrich-Ebert- Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u publikaciji. Sva prava zadržana od strane: Friedrich-Ebert-Stiftung.

CIP- Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.322.5(=163.41)(497.6 Sarajevo)"1992/1995"
94(497.6 Sarajevo)"1992/1995"

MOLL, Nicolas

"Sarajevska najpoznatija javna tajna":
suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima
počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od
rata do 2015. / Nicolas Moll ; [prevod Naser Šečerović]. - Sarajevo : Friedrich-
Ebert-Stiftung, 2015. - 98 str. ; 21 cm. - (Između sjećanja, poricanja i zaborava : tri
studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH dvadeset godina nakon rata)

Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-884-43-6

COBISS.BH-ID 22289414

IZMEĐU SJEĆANJA, PORICANJA I ZABORAVA -
TRI STUDIJE SLUČAJA O KULTURI SJEĆANJA U BIH 20
GODINA NAKON RATA

NICOLAS MOLL

„SARAJEVSKA NAJPOZNATIJA JAVNA TAJNA“:
SUOČAVANJE SA CACOM, KAZANIMA I ZLOČINIMA
POČINJENIM NAD SRBIMA U OPKOLJENOM
SARAJEVU, OD RATA DO 2015.

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Sarajevo, 2015.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	12
2. Etape razvoja u odnosu javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu.....	15
3. Događaji, akteri i diskursi u okviru procesa sjećanja.....	20
3.1 26. oktobar 1993. godine i ono što je uslijedilo neposredno nakon njega.....	20
3.2 Herojski status za Cacu: Sahrana na Kovačima u novembru 1996.....	23
3.3 Protuudar: Tekstovi u štampi o Kazanima i Caci u novembru 1997.....	27
3.4 Pravno bavljenje Kazanima: ubistvo ili ratni zločin?.....	30
3.5 Debata o Caci: heroj ili zločinac?.....	34
3.6 Odnos prema žrtvama i uloga članova porodice.....	41
3.7 Spomen-ploča na Kazanima? Pudarićeva inicijativa i reakcije na nju.....	47
3.8 Gdje su civilno društvo i međunarodna zajednica?.....	53
3.9 Mjesta sjećanja.....	59
3.9.1 26. oktobar kao trostruko mjesto sjećanja: Kovači, Veliki park, Kazani.....	59
3.9.2 Druga mjesta (ne-)sjećanja.....	61
3.10 Caco, Kazani i 26. oktobar kao politički instrumenti za borbu.....	64
3.11 Caco i Kazani kao pojedinačni slučajevi?.....	70
3.12 Zločini protiv Srba u opkoljenom Sarajevu.....	74
3.12.1 Ko je šta znao za vrijeme rata?.....	74
3.12.2 Beskrajna svađa oko brojeva.....	79
4. Zaključci.....	86

PREDGOVOR

IZMEĐU SJEĆANJA, PORICANJA I ZABORAVA:

TRI STUDIJE SLUČAJA O KULTURI SJEĆANJA U BIH 20 GODINA NAKON RATA

Smatra se da je u svijetu u ovom trenutku 30 država, 30 društava i stotine hiljada ljudskih sudbina prinuđeni da prolaze ratne traume. Skoro nijedna zemlja u svojoj historiji nije bila pošteđena rata, pa tako ni Bosna i Hercegovina, gdje su se jednoj generaciji znali dva puta desiti nemili događaji. Jedno takvo bolno iskustvo je na sreću građana Bosne i Hercegovine okončano prije tačno 20 godina, ostavivši iza sebe katastrofalne posljedice po društvo. Sada, nakon dvije decenije jasno je da je stanje, u kojem se današnje bosansko-hercegovačko društvo nalazi, prožeto posljedicama rata.

O zločinima koji su počinjeni u periodu od 1992. – 1995. na području BiH, ne postoji skoro nikakav konsenzus među političkim elitama, a samim tim ni u društvu. Taj konsenzus se ne može postići oko prirode pojedinih zločina, ali ni oko samog broja žrtava. Sjećanje na ove događaje, kao izraz respektiranja žrtava i njihovih porodica, često bivaju također kamenom poticanja daljem društvenom razvoju. Kultura sjećanja koja se razvija u bosanskohercegovačkom kontekstu, kao značajan nedostatak ima *isključivo* prikazivanje *svojih* žrtava, zanemarujući stradanje i tugu *drugih*. Takva kultura sjećanja dugoročno dovodi do neusklađenih zajedničkih narativa o prošlosti, što za posljedicu ima podijeljena društva sklona zloupotrebi sjećanja i stvaranju potencijala za nove sukobe.

Smatrajući da se bez suočavanja sa prošlošću, kao pretpostavkom za pomirenje, ne može graditi budućnosti, Friedrich-Ebert Fondacija u BiH, već duži niz godina svoj rad u Bosni i Hercegovini posvećuje ovom pitanju. Samo konstruktivan i kritički odnos prema teškom periodu prošlosti vlastitog naroda, ali i uvažavanje stradanja drugih naroda u Bosni i Hercegovini može doprinijeti stvaranju političke kulture međusobnog uvažavanja i poštivanja. To bi trebalo stvoriti preduslov daljoj integraciji društva sa ciljem stvaranja stabilne demokratije.

Kako bi pomogla bosansko-hercegovačkom društvu u suočavanju sa prošlošću, Friedrich-Ebert Fondacija svake godine realizira mnoštvo aktivnosti među kojima značajan segment čine upravo one posvećene kulturi sjećanja.

Kao doprinos debati kako se sjećamo određenih događaja, Friedrich-Ebert Fondacija objavljuje seriju od tri kratke studije slučaja, gdje se analiziraju politike i kultura sjećanja različitih društveno-političkih aktera u pojedinim sredinama. Ove studije će biti objavljivane u toku 2015. godine i ticati će se odnosa prema zločinima počinjenih prema Srbima u opkoljenom Sarajevu, zločinu prema nesrbima u Prijedoru i naposljetku zločinima koji su počinjeni tokom bošnjačko-hrvatskog sukoba u slučaju Grabovica i Dretelj.

Ova tri slučaja su odabrana, obzirom na njihov značaj u društvu i na činjenicu da se sjećanje na te zločine često nekritički osvrće. Odabirom ova tri slučaja, nije namjera da se ova tri slučaja izjednače ili na bilo koji način uporede, nego da se na pojedinačnim slučajevima prikaže na koji način određeni društveno-politički akteri doprinose stvaranju kulture sjećanja, te kako ona može biti unaprijeđena.

Cilj ove serije kratkih analiza pojedinih praksi sjećanja nije prikaz svih zločina u BiH, niti način na koji se akteri drugih gradova odnose prema zločinima počinjenim u tim gradovima, ali će sigurno dati sliku o kompleksnosti i izazovima pred kojima se nalazi kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini i doprinijeti daljoj debati u društvu o ovim pitanjima.

Nermin Kujović
Naučni saradnik
Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

NICOLAS MOLL

„SARAJEVSKA NAJPOZNATIJA JAVNA TAJNA“:
SUOČAVANJE SA CACOM, KAZANIMA I ZLOČINIMA
POČINJENIM NAD SRBIMA U OPKOLJENOM
SARAJEVU, OD RATA DO 2015.

Nicolas Moll doktorirao je u oblasti Savremena historija u Freiburgu u Br. i od 2007. godine živi u Sarajevu.

Kontakt: nicolasmoll45@gmail.com, www.nicolasmoll.eu

Napomena autora : Pisanje ovog teksta završeno je u maju 2015.godine. U međuvremenu je pristigla dodatna informacija koja se tiče sudskog postupka protiv Samira Bejića (usp. dole str. 17 i 31/32): U julu 2015. godine Vrhovni sud Federacije BiH je poništio oslobađajuću presudu Samiru Bejiću; tako će se u vezi sa zločinima u Kazanima pred Kantonalnim sudom u Sarajevu pokrenuti četvrti sudski postupak protiv Bejića.

Vidi <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/ukinuta-osloba%C4%91aju%C4%87a-presuda-samiru-bejti%C4%87u> (15.7.2015)

1. Uvod

Historičar Volkhard Knigge kao „negativno pamćenje“ označava samokritičko, javno sjećanje na zločine koje je počinila vlastita država ili vlastita društvenopolitička grupa.¹

U kojoj su mjeri društvene grupe i društva sveukupno voljni, ne samo ukazivati na zločine drugih i sjećati se svojih žrtava, nego se suočavati i sa zločinima koje je počinila i vlastita strana, i sjećati se žrtava tih zločina?

To se pitanje posljednjih decenija širom Europe i svijeta sve više razvilo u jedan društvenopolitički izazov, naprimjer u kontekstu holokausta i drugih zločina počinjenih u okviru Drugog svjetskog rata, komunističkih režima ili kolonijalne politike. Tu temu redovno prate bolne i kontroverzne diskusije, utoliko više što se dominantni društveni refleksi u pravilu sastoji u tome da se vlastiti zločini prešućuju ili negiraju, dok su pokušaji priznavanja i samokritičkog suočavanja povezani sa teškim procesima samoprevladavanja i otpora.²

---

¹ Volkhard Knigge, „Zur Zukunft der Erinnerung“, u: *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 25–26/2010, str. 10–16.

² U vezi sa dugim i teškim procesom samokritičkog suočavanja, npr. u Saveznoj Republici Njemačkoj sa zločinima nacionalsocijalista, ili u Francuskoj sa zločinima Višijevskog režima ili zločinima francuske armije u ratu u Alžiru, vidi npr. Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (ur.), *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, Bielefeld, Transkript, 2007 ; Olivier Wieviorka, *La mémoire désunie : le souvenir politique des années sombres, de la Libération à nos jours*, Paris, Points, 2013. Benjamin Stora, *La gangrène et l'oubli. La mémoire de la guerre d'Algérie*, Paris, La Découverte, 2005. U vezi sa

Pitanje samokritičkog suočavanja sa vlastitim zločinima postavlja se i u kontekstu rata u Bosni i Hercegovini (BiH) koji je okončan prije 20 godina. Tu temu ću u kontekstu rata u Bosni i Hercegovini ispitati na jednom konkretnom primjeru: na primjeru odnosa javnosti prema zločinima počinjenim nad Srbima koje su u opkoljenom Sarajevu počinile jedinice Armije Bosne i Hercegovine.

U javnoj svijesti, od rata naovamo ta je tema prvenstveno povezana sa dva imena: Prvo je Mušan Topalović Caco, a drugo su Kazani.

Mušan Topalović Caco bio je komandant 10. brdske brigade Prvog korpusa Armije BiH, koji je pod svojom kontrolom držao jedan dio Starog grada oko naselja Bistrik, i koji je tu počinio brojne zločine, prije svega nad srpskim civilima. Kazani je ime jame na planini Trebević koja se nalazila pod kontrolom 10. brdske brigade i koju je Caco sa svojom jedinicom koristio kao mjesto za ubijanje i kao masovnu grobnicu za svoje žrtve.

Kako su Caco i Kazani postali simbol zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu i kako se u Sarajevu razvijala javna diskusija i javno suočavanje sa ovim temama za vrijeme rata, ali i u dvije decenije koje su uslijedile nakon rata?

Ko su bili i ko su još uvijek razni društvenopolitički akteri koji učestvuju u tom procesu, i koje su to diskurse i strategije argumentiranja primjenjivali, a koje još primjenjuju?

Neki zločini sami po sebi predstavljaju brizantnu temu; ono što zločine koje su u opkoljenom gradu nad Srbima počinile jedinice

---

poricanjem ratnih zločina u jednoj globalnoj perspektivi, vidi npr. Tony Taylor, *Denial : History Betrayed*, Melbourne University Publishing, 2008. U vezi sa trendom javnih izvinjenja za sopstvene zločine, koji je u posljednje vrijeme u internacionalnoj politici porastao, vidi Jennifer Lind, *Sorry States. Apologies in International Politics*, Ithaca und London, Cornell University Press, 2008.

bosanske Armije čini posebno šakljivim, jesu prvenstveno dvije stvari: kao prvo, Vlada Republike Bosne i Hercegovine uvijek je nastojala da sebe prikaže kao multietničku državu i multietničku armiju, sa Sarajevom kao blistavim primjerom; kao drugo, država Bosna i Hercegovina, a posebno grad Sarajevo, sebe u pravilu predstavljaju kao žrtve srpske agresije i masovnih zločina koji su bili karakteristični za način vođenja rata suprotne strane.

Odnos javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, ni 20 godina nakon završetka rata ne predstavlja zaključen proces, ako se kod pitanja vezanih za sjećanje uopće može govoriti o zaključenim procesima. Ali tokom te dvije decenije postojalo je dovoljno signifikantnih etapa i diskusija koje opravdavaju jedan prvi pokušaj historijske analize tih procesa.

Generalno gledano, tokom tih godina postojali su razni pokušaji samokritičkog bavljenja tim pitanjem, ali istovremeno su postojali i brojni otpori. Ja ću u ovom tekstu postupati u tri koraka: kao prvo ću dati jedan kratki pregled najvažnijih etapa procesa javnog bavljenja tom temom.

Bazirajući se na tome, u glavnom dijelu ću detaljnije analizirati pojedinačne aspekte tog procesa, zatim određene događaje i tačke u javnoj diskusiji, koji su se ponavljali, kako bih taj razvojni proces bolje shvatio u njegovoj kompleksnosti.

U zaključnom dijelu ću, konačno, rezimirati moje rezultate, i pitanje bavljenja Cacom i Kazanima smjestiti u generalni kontekst samokritičkog suočavanja vezanog za rat u Bosni i Hercegovini.

Kao izvori za moju analizu praksi, diskursa i kontroverzi služili su mi prvenstveno mediji (novine, internetski portali i televizijske emisije), a dodatno sam koristio i memoare te intervjuje koje sam vodio sa pojedinim osobama koje učestvuju u procesu sjećanja.

2. Etape razvoja u odnosu javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu

Za odnos javnosti prema pitanju zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, ključni datum predstavlja 26. oktobar 1993. godine, iako su takvi zločini tokom prve dvije ratne godine djelimično već bili tematizirani u krugu državnih i vojnih ustanova, ali i u sarajevskim medijima.³ 26. oktobra 1993. godine, Predsjedništvo, Ministarstvo unutrašnjih poslova i Armija BiH organizirali su takozvanu akciju „Trebević“, akciju policijskih i vojnih snaga protiv „kriminala u vlastitim redovima“, protiv komandanta 10. brdske brigade Mušana Topalovića Cace i komandanta 9. motorizovane brigade Ramiza Delalića Ćele.

Hapšenje Cace bilo je posebno dramatično: on i njegovi ljudi ubili su devet vojnika i policajaca, sam Caco je nekoliko sati nakon svog hapšenja bio mrtav, službeno je „ubijen prilikom pokušaja bjekstva“.

Tokom sljedećih nekoliko dana državne institucije i sarajevski mediji izvještavali su o brojnim Cacinim zločinima, pri čemu su informacije o zločinima počinjenim nad Srbima još bile dosta neprecizne. Četrnaest pripadnika 10. brdske brigade godinu nakon toga procesuirano je pred Vojnim sudom u Sarajevu, prije svega

---

³ U vezi sa pitanjem šta su državne i vojne ustanove te mediji u Sarajevu još prije oktobra 1993. godine znali o Cacinim zločinima, vidi detaljnije u nastavku, pod tačkom 3.12.1.

zbog ubistva srpskih civila na Kazanima, osuđeni su na kazne zatvora u trajanju od deset mjeseci do šest godina.⁴

Sam proces jedva da je isprovocirao bilo kakve naslove u novinama, a na kraju rata Caco i Kazani više nisu bili javna tema, što se 1996. i 1997. godine naglo promijenilo dvostrukim udarcem.

2. novembra 1996. godine, Caco je u okviru spektakularne sahrane pokopan na Šehidskom mezarju Kovači, a time mu je i oficijelno ukazana čast kao herojskom branitelju opkoljenog Sarajeva, čime je sa njega istovremeno uklonjena stigma zločinca.⁵ Godinu dana kasnije uslijedio je publicistički protuudar: sedmični list *Dani* objavio je tajne protokole sudskog procesa iz 1994. godine, u kojem su detaljno opisivani zločini na Kazanima, i tako su „Kazani“ odjednom postali jedan od ključnih pojmova u toj diskusiji.

Dani i drugi sarajevski mediji u novembru i decembru 1997. godine objavili su niz drugih članaka o Caci i njegovim zločinima.⁶ Time je određen ton jedne ogorčene društvenopolitičke debate koja se vodi do danas: da li je Caco heroj (s obzirom na njegovu ulogu u odbrani Sarajeva), ili zločinac (prije svega s obzirom na Kazane)?

Usko povezano s tim jeste još jedno pitanje o kojem se vode žustre rasprave: da li su zločini na Kazanima ubistva ili ratni zločini?

Javnu diskusiju u vezi sa Cacom i Kazanima pratili su i novi sudski procesi protiv pripadnika 10. brdske brigade: 1999. godine,

---

⁴ U vezi sa akcijom „Trebević“ i njenim posljedicama, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.1.

⁵ U vezi sa Cacinom sahranom na Kovačima, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.2.

⁶ U vezi sa tekstovima objavljenim u štampi na jesen 1997, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.3.

Kantonalni sud u Sarajevu osudio je Asifa Alibašića na četiri godine i tri mjeseca zatvora, a zatim i Suada Omanovića prvo na tri, zatim, godinu dana kasnije, u drugostepenom postupku na deset godina zatvora, dok je drugi pripadnik 10. brdske brigade, Sead Kadić, 2006. godine zbog nedostatka dokaza oslobođen.

Simbol pravnih procesa u vezi sa Kazanima postao je prije svega proces protiv još jednog pripadnika 10. brdske brigade, Samira Bejtića, koji je započeo 2002. godine, u kojem zločini nisu okvalificirani samo kao ubistva, nego kao ratni zločini. 2004. godine, zbog ratnih zločina na Kazanima osuđen je na 14,5 godina zatvora, međutim tu je presudu poništio revizioni sud, a u obnovljenom sudskom procesu Bejtić je 2008. godine oslobođen optužbi. U procesu koji je uslijedio, Bejtić je 2011. godine ponovo oslobođen optužbi, na što je kantonalno Tužilaštvo ponovo uložilo žalbu. Ukoliko ova oslobađajuća presuda ponovno bude poništena, protiv Bejtića će biti pokrenut četvrti postupak u Kantonalnom sudu u Sarajevu.⁷

Paralelno sa pravnim raspravama nastavile su se i kontroverze na političkom i publicističkom nivou. Debata „heroj ili zločinac“ 2001. godine dobila je novi odgovor, kada je predsjednik Alija Izetbegović u jednom intervjuu tu dilemu pokušao razriješiti sljedećim riječima: Caco je bio „heroj i zločinac“. Ta izjava koja je postala slavna od tada se razvila u jedan od standardnih diskursa o Caci, ali su je istovremeno žestoko kritizirali i još uvijek je kritiziraju prvenstveno liberalni mediji u Sarajevu.⁸

Razni mediji u Sarajevu, prije svega *Dani* i *Oslobođenje*, nastavili su svoje ofanzivno bavljenje temom Kazana i Cace, uz

---

⁷ U vezi sa pravnim raspravama vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.4.

⁸ U vezi sa debatom „heroj ili zločinac“, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.5.

otkrivanje novih detalja o tim temama i uz žestoko kritiziranje raznih pokušaja relativiziranja Cacinih zločina.

U drugoj deceniji nakon okončanja rata, zločini na Kazanima po prvi put su postali tema zasebnih emisija na javnoj televiziji, na BHRT-u 2004. godine i na FTV-u 2007. i 2012. godine.⁹

Sam Caco, njegovi zločini i dešavanja od 26. oktobra 1993. godine, postali su predmet žestokih diskusija vođenih između raznih bošnjačkih političara i pripadnika Armije, uz brojne uzajamne optužbe koje su se odnosile na to ko je sve Cacu tokom rata navodno pokrivaio i instrumentalizirao. I među bošnjačkim bivšim borcima došlo je do raskola oko teme Caco: to pokazuje prije svega ispad iz oktobra 2007. godine, kada su dva renomirana bivša borca iz protesta protiv oficijelnog odavanja počasti Caci napustili skup Ministarstva za boračka pitanja Kantona Sarajevo.¹⁰

Rasprave o Caci, Kazanima i zločinima nad srpskim civilima potpirivale su i razne institucije i organizacije iz Republike Srpske (RS), ali i iz Srbije, za koje su Caco i Kazani postali redovno korišteni argumenti za izjednačavanje zločinaca i žrtava u bosanskom ratu.¹¹

U tom kontekstu rasplamsala se i žestoka rasprava o sveukupnom broju Srba ubijenih u Sarajevu.¹² Do danas nije utvrđen broj osoba ubijenih na Kazanima, a do danas nije razjašnjen ni identitet nekolicine žrtava: pronalaženje i identificiranje leševa razvilo se u jedan krajnje spor proces koji do danas još nije završen, a nakon ekshumacija 1993, 2000. i 2001.

---

⁹ U vezi s tim, vidi u nastavku, pod tačkom 3.7.

¹⁰ U vezi sa raspravama na stranačkopolićkom nivou te između bošnjačkih ratnih veterana, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.10.

¹¹ U vezi s tim, vidi opširnije u nastavku, također pod tačkom 3.10.

¹² U vezi sa raspravom oko brojeva, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.12.2.

godine, trenutno se raspravlja i o eventualnim dodatnim ekshumacijama.¹³

U procesu odnosa javnosti prema Caci i Kazanima, još jedna bitna prekretnica postala je i 2011. godina. Kazani su od tekstova objavljenih u medijima 1997. godine bili tema o kojoj se stalno diskutiralo, ali to mjesto kao takvo dugo vremena nije bilo cilj posjeta, odavanja počasti ili obilježavanja. To se promijenilo 26. oktobra 2011. godine:

Po prvi put se jedan političar uputio do jame na Trebeviću i tamo položio cvijeće u spomen na žrtve. Radilo se o potpredsjedniku Federacije Svetozaru Pudariću, članu SDP-a i sarajevskom Srbinu.

Pudarić je iskoristio priliku i da najavi inicijativu za izgradnju spomen-ploče na Kazanima. 2012, 2013. i 2014. godine, Pudarić je u svojoj funkciji kao potpredsjednik Federacije svake godine 26. oktobra nanovo posjećivao Kazane i zalagao se za inicijativu za izgradnju spomen-ploče.

U januaru 2013. godine, Pudarić je sa gradom Sarajevom potpisao odgovarajući sporazum, međutim, u vrijeme pisanja ovog teksta (maj 2015.), nije jasno u kojoj će mjeri sporazum biti sproveden u djelo, i postavlja se pitanje u kojoj mjeri grad Sarajevo zaista ima interesa za jednim takvim spomen-obilježjem.¹⁴

U oktobru 2014. godine, po prvi put je i u centru grada Sarajeva organizirana akcija povodom sjećanja na zločine na Kazanima i na žrtve tih zločina: nevladina organizacija *Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije* (UDIK) organizirala je polusatno bdijenje

---

¹³ U vezi sa procesom pronalazjenja i identificiranja žrtava na Kazanima, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.6.

¹⁴ U vezi sa Pudarićevim posjetama Kazanima, njegovom inicijativom za podizanje spomen-ploče i reakcijama na tu inicijativu, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.7.

ispred sarajevske Katedrale, koje, međutim, nije izazvalo gotovo nikakav odziv javnosti.¹⁵

3. Događaji, akteri i diskursi u okviru procesa sjećanja

3.1 26. oktobar 1993. godine i ono što je uslijedilo neposredno nakon njega

Akcija „Trebević“ od 26. oktobra 1993. godine spada među najspornija poglavlja sarajevske ratne historije, oko kojih se vode najžustrije diskusije. Akcija se općenito posmatra kao važna etapa u reorganizaciji Armije i političkih odnosa moći u državi Bosni i Hercegovini, pri čemu su pozadina akcije i razni aspekti njenog provođenja povezani sa brojnim proturječnim verzijama i mišljenjima, koji se već dvadeset godina šire prije svega putem memoara koje su pisali učesnici tih dešavanja, te putem štampe.¹⁶

Ovdje se 26. oktobar 1993. godine neće ispitivati u odnosu na njegov opći značaj, nego samo u odnosu na javna tumačenja Čace, Kazana i pitanja zločina nad srpskim civilima.

---

¹⁵ U vezi s tim, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.8.

¹⁶ Kratki prikaz „Akcije Trebević“ u okviru historije rata u Bosni može se pronaći u Marko Attila Hoare, *How Bosnia armed*, London, Saqi Books, 2004, str. 97-101 i Peter Andreas, *Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the siege of Sarajevo*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2008, str. 91-95.

Što se tiče samog Cace, taj događaj predstavlja ključnu etapu za javni diskurs o njemu.

Caco je 1992. godine, na samom početku opsade Sarajeva, sa paravojnom jedinicom koju je osnovao postao jedan od lokalnih gospodara rata u Sarajevu; nakon osnivanja Armije BiH, njegova jedinica je kao 10. brdska brigada integrirana u Prvi korpus Armije BiH, a Caco je postavljen za njenog komandanta. Cacina brigada brojala je oko 2.000 ljudi i branila je strateški važnu liniju fronta na planini Trebević; „*čuveni komandant*“¹⁷ važio je kao omiljen među svojim vojnicima, a kao „*strah i trepet*“¹⁸ među stanovništvom, prije svega zbog njegovog običaja da građane sa ulice prisilno šalje na front na kopanje rovova.

Protiv njegovih kriminalnih aktivnosti na području Sarajeva koje su na poseban način mada ne isključivo, bile usmjerene protiv srpskih civila, vlada dugo vremena nije poduzimala ništa, između ostalog i zato što je Caco bio u dobrim odnosima sa predsjednikom Izetbegovićem i što je bio obasjan austom herojskog branioca Sarajeva.¹⁹

Situacija se, zatim, naglo promijenila nakon akcije „Trebević“, tokom koje je Caco ubijen. U saopćenjima za štampu državnih i vojnih institucija u sljedećih nekoliko dana, kao i u izvještavanju *Oslobođenja*, Caco je predstavljen isključivo kao kriminalac koji se sve više izmicao vrhovnoj kontroli države i Armije, a navođeni su i njegovi brojni zločini: prisilno odvođenje civila na kopanje rovova,

---

¹⁷ *Dani*, 17.5.1993.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Usp. Jovan Divjak, *Sarajevo mon amour*, Paris, Buchet/Chastel, 2004, 141, str. 228-229 ; *Dani*, 29.12.1993. U vazi sa heroiziranjem Cace i drugih kriminalaca u ratovima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, vidi i Ivan Čolović, „Kriminalci kao ratni junaci“, u isti, *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*, Četvrto izdanje, Beograd 2007, str. 181-208.

ucjene, teška krađa, otmice, silovanja, ubistva te pobuna protiv države.²⁰

I dok je Caco bio u središtu akcije „Trebević“, kao i službenog i medijskog izvještavanja koje je uslijedilo neposredno nakon akcije, to nije slučaj sa pitanjem zločina nad srpskim civilima: opći diskurs je bio taj da su zločini bili usmjereni protiv „građana svih nacionalnosti“.²¹ Kazani uopće nisu spomenuti, jedino mjesto koje se konkretno spomenulo bilo je Gaj, kao mjesto na kojem je pronađena masovna grobnica sa Cacinim žrtvama.²²

Međutim, Kazani su dospjeli u fokus pažnje u okviru policijskih i sudskih istraga u vezi sa zločinima u Cacinom okruženju koje su uslijedile. Na Kazanima su u novembru 1993. godine pronađeni leševi više od 20 osoba, a proces vođen protiv pripadnika 10. brdske brigade nekoliko mjeseci kasnije odnosio se isključivo na zločine na Kazanima.

U mjesecu donošenja presude, u decembru 1994. godine, *Oslobođenje* je izvještavalo o tom procesu i pisalo da se u procesu radi o “*smrti devet građana srpske nacionalosti*”, spomenuvši i mjesto Kazane, ne ulazeći međutim u detalje.²³

Kazani su spomenuti i u jednom velikom članku *Dana* o Caci i akciji „Trebević“ iz decembra 1993. godine, ali ne kao centralna tema, niti kao jedino mjesto, nego kao jedno od tri mjesta na kojima su otkrivene masovne grobnice sa Cacinim žrtvama, a kao žrtve se nisu posebno navodili srpski civili, nego civili uopće.²⁴

---

²⁰ *Oslobođenje*, 28.10.1993, 29.10.1993.

²¹ *Oslobođenje*, 29.10.1993.

²² Ibid.

²³ *Oslobođenje*, 7.12.1994, 24.12.1994.

²⁴ *Dani*, 29.12.1993.

Zaključno se može reći da se ni zločini nad srpskim civilima uopće ni konkretno Kazani nisu nalazili u fokusu javne pažnje u dvije godine nakon akcije „Trebević“.

U sudskom procesu 1994. godine to je bilo drugačije, ali se o tome malo izvještavalo. To što su Kazani postali centralni simbol za zločine počinjene nad srpskim civilima, posljedica je objavljivanja tajnih sudskih protokola u *Danima* u novembru 1997. godine, kao i činjenice da su *Dani* toj temi izričito dali naslov „Dosje Kazani“, te širokog odziva javnosti koji su izazvale te publikacije.

3.2 Herojski status za Cacu: Sahrana na Kovačima u novembru 1996.

Nakon njegove smrti u sklopu akcije „Trebević“, Caco je službeno važio kao kriminalac, njegov leš zakopan je na mjestu koje se držalo u tajnosti, vjerovatno kako bi se izbjeglo to da njegov grob postane mjesto za hodočašće njegovih pristalica.²⁵ Međutim, situacija i diskurs naglo su se promijenili godinu dana nakon završetka rata, njegovom oficijelnom sahranom na Šehidskom mezarju Kovači, 2. novembra 1996. godine.

Prvo je klanjana džezaza u Carevoj džamiji, zatim je njegov tabut nošen kroz Bašçaršiju i na koncu ukopan na Šehidskom mezarju Kovači u prvom redu. Čitavu povorku pratio je impresivan broj od oko 10.000 ljudi, a često se mogao čuti komentar da takva gomila ljudi još nije viđena na nekoj sahrani u novijoj historiji Sarajeva.

---

²⁵ Usp. http://articles.chicagotribune.com/1993-11-22/news/9311220105_1_bosnian-serbs-soldiers-undertaker (22.11.1993)

Sahrano je iniciralo i organiziralo udruženje boraca „Zelene beretke“, koje su tokom rata bile vojna formacija vodeće bošnjačke stranke SDA i čiji je član bio i Caco, a u novinskim oglasima i u govorima za vrijeme sahrane Caco je slavljen kao „istinski heroj odbrane“.²⁶

Na mnoge liberalne građane Sarajeva taj cjelokupni događaj djelovao je u najmanju ruku zbunjujuće, često i šokantno, upravo zbog proturječja u diskursu o Caci nakon 26. oktobra.

“Ono što se govorilo o Caci u vrijeme kad je likvidiran, jednostavno se nije slagalo sa slikom koja se viđena na Kovačima, 2. Novembra 1996”, ustvrdio je Svijet, a jedan posmatrač je prokomentirao: “Na stranicama štampe i drugih medija, te u izjavama predstavnika vlasti, Mušan Topalović Caco je proteklih godina prošao put od heroja-patriota do kriminalca i sada ponovo heroja.”²⁷

Liberalne građane Sarajeva nije plašilo samo to što je Caco svečano ukopan na Šehidskom mezarju Kovači, i to u prisustvu jedne tako impresivne gomile ljudi, plašile su ih još dvije druge stvari.

Kao prvo, činjenica što je nemali broj onih koji su 1993. godine otvoreno pozdravljali akciju protiv Cace sada šutio ili čak odobravao ovo odavanje počasti.²⁸

---

²⁶ Vidi izvještaje u *Oslobođenju* od 28.10. i 3.11.1996. godine i u *Svijetu* od 14.11.1996; oglase sa odavanjem počasti za Cacu u *Oslobođenju* od 30.10. i 1.11.1996. te u *Dnevnom Avazu*, 1.11. i 2.11.1996. poticale su prvenstveno od udruženja boraca.

²⁷ *Svijet*, 14.11.1996.

²⁸ Tako je tadašnji zamjenik predsjednika SDP-a Gradimir Gojer, koji je 1993. godine pozdravio „akciju Trebević“, sada izjavio: „*Ako jedan čovjek postaje idolom zbog svog ratnog podvižništva, a čuvajući padine Trebevića to je Caco*

Kao drugo, to što je vlada, sa istom strankom i na čelu sa istim predsjednikom koji je u oktobru 1993. godine bio naložio Cacinu smaknuće, sada odobrila tu manifestaciju.

Na sahrani, doduše, nije bio prisutan nijedan član vlade, međutim, bilo je jasno da se ta manifestacija ne bi mogla održati bez odobrenja vlade i predsjednika. Osim toga je i Bakir Izetbegović, predsjednikov sin, viđen na sahrani, što je shvaćeno kao znak predsjedničkog blagoslova sahrane.²⁹

Kada je Jovan Divjak u jednom pismu upućenom Aliji Izetbegoviću postavio pitanje kako je on mogao organizirati sahranu tog kriminalca, Izetbegović je odgovorio da je sahranu odobrio zbog sve većeg političkog pritiska i da on sam nije očekivao da će se ona razviti u jednu takvu političku demonstraciju.³⁰

Međutim, sve je ostalo na tom internom pismu, Izetbegović se javno nije distancirao od te manifestacije. U svom pismu Divjak također navodi kako je Cacin svečani sprovod upravo među onim Srbima i Hrvatima koji su ostali u Sarajevu pojačao bojazan za njihovu sigurnost.

Istovremeno i u onom dijelu izvještavanja povodom te sahrane, koje se kritički odnosilo prema Caci, isto kao što je to bio slučaj i neposredno nakon 26. oktobra 1993. godine, gotovo da nije bilo izričito govora o posebnim zločinima nad srpskim civilima.

U *Svijetu* je Zlatko Dizdarević, s jedne strane, pisao kako je Caco općenito maltretirao i ubijao „građane Sarajeva“, a s druge je

---

uistinu bio, onda valjda zaslužuje ozbiljnu sahranu”. *Svijet*, 14.11.96. Vidu u vezi s tim i komentar „Strah“ Zlatka Dizdarevića u istom broju *Svijeta*.

²⁹ *Oslobođenje*, 3.11.1996, *Svijet*, 14.11.1996.

³⁰ Ta dva pisma su (u francuskom prijevodu) objavljena u Divjak 2004, str. 273-276.

strane spomenuo ubistvo devet policajaca prilikom njegovog hapšenja 26. oktobra 1993. godine.³¹ Ni Kazani nisu spomenuti u tom članku dugom nekoliko stranica objavljenom u *Svijetu*, što još jednom naglašava koliko je mali odjek svojevremeno imalo šturo izvještavanje o procesu 1994. godine.

Cacinu svečanu sahranu na Kovačima su i tokom sljedećih 20 godina redovno u svojim člancima spominjali oni koji su se kritički bavili Cacom i njegovim zločinima.³² To pokazuje koliko je dubok bio šok koji je izazvala sahrana od 2. novembra 1996. godine. Naročito i zbog toga što se nije radilo tek o privremenom odavanju počasti: ta sahrana je Cacu trajno „nastanila“ na Kovačima i ukazana mu je trajna počast; Caco sada leži tamo, čak u prvom redu, na tom istom groblju na kojem se stotinama drugih palih boraca oficijelno ukazuje počast kao šehidima palim u odbrani grada, i na kojem je od 2004. godine ukopan i predsjednik Alija Izetbegović.

To jeste i to će i ostati jedan izrazito zbunjujući faktor i otvorena rana za mnoge liberalne Sarajlije, a postalo je i jedna od glavnih, ako ne i glavna motivacija nekih osoba da se posvete toj temi i da ofanzivno javno osuđuju Cachine zločine, a da istovremeno osuđuju i njegovo veličanje kao junaka.

---

³¹ *Svijet*, 14.11.1997.

³² Vidi, naprimjer, *Dani*, 24.6.2005, *Oslobođenje*, 28.10.2013.

3.3 Protuudar: Tekstovi u štampi o Kazanima i Caci u novembru 1997.

Godinu dana nakon Cacine svečane sahrane, uslijedio je spektakularni protuudar.

Pod naslovom „Istina o Cacinim zločinima“, *Dani* su u svom izdanju od 10. novembra 1997. godine objavili odlomke iz tajnih sudskih protokola sa procesa iz 1994. godine, u kojima optuženi detaljno opisuju brutalna ubistva na Kazanima. Tako su „Kazani“ netom postali pojam i tema u javnoj diskusiji, i to izričito kao mjesto zločina počinjenih prvenstveno nad sarajevskim Srbima.

U svom Uvodu za „Dosje Kazani“, *Dani* pišu: *“na ovom zloglasnom mjestu pripadnici 10. brdske brigade, kojom je komandovao Mušan Topalović Caco, u toku rata surovo su ubijali građane Sarajeva, uglavnom srpske nacionalnosti.”* Objavljivanje ovih tekstova bilo je povezano i sa kritikom zbog šutnje o tim zločinima tokom i nakon rata: o ubistvima na Kazanima *“se godinama šaputalo, vrlo rijetko pričalo, a još rjeđe pisalo (...)* Za zločine počinjene na Kazanima znali su najviši vojni, policijski i državni dužnosnici. Na isti način na koji se o Kazanima šutilo u vrijeme privođenja civila, klanja i ubijanja – tajna o zločinima kasnije je čuvana u strogo skrivanim dosjeima.”³³

Ta tema sedmicama je dominirala na naslovnim stranicama: *Dani* su u sljedećim brojevima objavili i druge članke o toj temi, a i liberalni mediji u Sarajevu dali su svoj doprinos, kao naprimjer sedmični list *Svijet*. četiri sedmice su svaku svoju naslovnicu

---

³³ *Dani*, 10.11.1997.

posvećivali temama vezanim za Cacu, Kazane i reakcije na tekstove objavljene u štampi.³⁴

Tekstovi objavljeni u *Danima* i drugim medijima zaista su izazvali žestoke protureakcije. Dva novinara *Dana* koja su objavila „Dosje Kazani“, Senad Pećanin i Vildana Selimbegović, na ulici i telefonom dobivali su prijetnje smrću, bomba je eksplodirala pred redakcijom *Dana*.³⁵

Na službenom nivou poduzeto je sve da se, s jedne strane, minimiziraju zločini počinjeni na Kazanima, a da se, s druge strane, zbog objavljenih tekstova napadne štampa. Vrhovni zapovjednik Armije BiH Rasim Delić usprotivio se objavljenim tekstovima u jednom intervjuu u *Dnevnom avazu*, koji je u naslovu sažeo njegovo stanovište: „*Armija BiH nije činila zločine*“.³⁶

Ukazao je i na 26. oktobar 1993, kao i na sudski proces iz 1994. godine, protiveći se kritici prema kojoj državne i vojne institucije za vrijeme rata nisu poduzimale ništa protiv Cace, što je kasnije postalo jedan od standardnih argumenata protiv optužbe zbog nedjelovanja.

Nekoliko dana kasnije, i predsjednik Izetbegović je dao javnu i opširnu izjavu: Izetbegović je na jednom kongresu održao žestok govor u kojem se tek indirektno osvrnuo na temu Kazana i zločina nad srpskim civilima, i koji je prije svega iskoristio za obračunavanje sa onim sarajevskim medijima koji su tu temu stavili u fokus. Optuživao ih je da se ponašaju antipatriotski, da nisu ni nezavisni ni profesionalni nego potkupljivi i pristrani, i da im je u cilju „*da se sruši ova vlast*“.³⁷ Napadi su bili tako žestoki da su

---

³⁴ *Svijet*, 16.11., 23.11., 30.11., 7.12.1997. Vidi i *Slobodna Bosna*, 16.11. i 30.11.1997.

³⁵ Razgovor autora sa Vildanom Selimbegović, Sarajevo, februar 2015.

³⁶ *Dnevni Avaz*, 19.11.1997.

³⁷ Govor je objavljen u *Oslobođenju* od 30.11.1997.

časopisi na koje su se ti napadi odnosili govorili o „*atmosferi linča protiv nezavisnih medija*“³⁸ i o „*lovu na vještice*“³⁹. Međutim, nisu popuštali i odlučno su se protivili raznim optužbama na njihov račun, ali su istupali i sa novim optužbama protiv vlade.⁴⁰

U procesu odnosa javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, tekstovi objavljeni u *Danima* i drugim medijima na jesen 1997. godine predstavljaju prekretnicu od izuzetnog značaja.

Senad Pećanin i prije svega Vildana Selimbegović od tog su se perioda opširno i ofanzivno nastavili baviti tom tematikom i pokušajima negiranja i relativiziranja zločina. Drugi novinari su im se kasnije pridružili, poput poznatog novinara FTV-a Bakira Hadžiomerovića koji se 2007. godine u svojoj gledanoj političkoj emisiji „60 minuta“ osvrnuo na temu Caco i Kazani, pritom jasno ustvrdivši da je Caco „zločinac a ne heroj“.⁴¹

Tekstovi objavljeni 1997. godine su i zbog toga postali važna prekretnica u procesu bavljenja tom temom, jer su se u tim medijima sada po prvi put o toj temi javno počeli javljati za riječ razni akteri iz armije i politike, koji su prije toga to činili samo interno, poput Jovana Divjaka koji je u decembru 1997. godine otkrića u vezi sa Kazanima također uzeo kao povod da se iz protesta protiv ponašanja bosanske Armije i državnog rukovodstva

---

³⁸ *Dani*, 8.12.1997.

³⁹ *Svijet*, 7.12.1996.

⁴⁰ Vidi, naprimjer, „Otvoreno pismo Aliji Izetbegoviću“ koje je u svom listu objavila redakcija *Dana* od 8.12.1997.

⁴¹ TV-emisija *60 minuta*, 12.11.2007:

https://www.youtube.com/watch?v=1pL_rLXs5WA (od minute 35' do 49'). U martu 2012. godine, emisija *60 minuta* posvetila je jednu 40-minutnu dokumentaciju autorice Vildane Kurić toj temi:

<https://www.youtube.com/watch?v=ENPbF9PkkQI>. Prije toga, na tu temu se na javnoj televiziji 9.9.2004. u političkom magazinu „Pošteno govoreći“ osvrnula Duška Jurišić, vidi *Oslobođenje* od 11.9.2004. i 11.4.2011.

povuče sa svoje pozicije brigadnog generala Armije BiH, i koji je tu svoju odluku također javno objavio.⁴²

3.4 Pravno bavljenje Kazanima: ubistvo ili ratni zločin?

Pravno bavljenje zločinima na Kazanima odvijalo se, suštinski gledano, u dvije faze: prva je bila proces vođen pred vojnim sudom 1994. godine, u kojem je 14 pripadnika 10. brdske brigade osuđeno na zatvorske kazne od deset mjeseci do šest godina; kazneno djelo tada nije okvalificirano kao „podmuklo ubistvo“ nego kao „obično ubistvo“, većina optuženih nisu osuđeni zbog ubistva ili sudioništva, nego zato što ta ubistva nisu prijavili policiji, a nekoliko optuženika odmah je pušteno na slobodu.⁴³

Druga faza odnosi se na vrijeme nakon rata: kao prvo je Viši Sud u Sarajevu 26. septembra 1996. godine uglavnom potvrdio presude iz 1994. godine.⁴⁴ Četiri kasnija procesa pred Kantonalnim

---

⁴² Divjakov protestni dopis u kojem se povlači sa svoje pozicije objavljen je u *Svijetu*, 21.12.1997, zajedno sa jednim njegovim intervjuom. Vidi i Divjakovo očitovanje o Kazanima u *Danima* od 24.11.1997.

⁴³ Usp. Oslobođenje, 24.12.1994, *Dani*, 10.11.1997, *Svijet*, 16.11.1997, Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2014, str. 264-265. Osuđeni su Zijo Kubat, Refik Čolak, Esad Tucaković i Mevludin Selak na 6 godina zatvora, Armin Hodžić na 5 godina i 8 mjeseci, Omer Tandžo i Asif Alibašić na 4 godine i 4 mjeseca, Sead Kadić na 4 godine i Senad Hasić, Samir Seferović, Sabahudin Žiga, Samir Ljubović, Esad Raonić i Senad Haračić na 10 mjeseci. Predmet postupka bila su ubistva na Kazanima, počinjena nad Vasiljom i Anom Lavriv, Erginom Nikolićem, Duškom Jovanović, Predragom Šalipušom, Branislavom Radosavljevićem, Marinom Komljenac, Radoslavom Komljenac i Zoranom Vučurevićem.

⁴⁴ Viši Sud u Sarajevu, Broj K-87/96, Presud, Sarajevo, 26.09.1996 godine (kopija u posjedu autora). Usp. *Dani*, 7.1.2000, 4.2.2000. Viši Sud u Sarajevu potvrdio je zatvorsku kaznu u trajanju od 6 godina za Ziju Kubata, Refika

sudom u Sarajevu odnosila su se na dva optuženika iz 1994. godine, Seada Kadića i Alifa Asibašića, koji su pobjegli nakon presude 1994. godine, te na još dva bivša pripadnika 10. brdske brigade, Suada Omanovića i Samira Bejtića, koji su već u procesu 1994. godine spominjani kao učesnici u zločinima, ali su tada bjekstvom izbjegli sudski postupak.⁴⁵

Ako bacimo pogled na razvoj procesa od 1994. godine do danas, možemo utvrditi dvije stvari: kao prvo, postoji tendencija da se kazne kod osuđenih povećavaju, kao drugo, zločini se više ne kvalificiraju kao „ubistva“ nego kao „ratni zločini“, što u kontekstu cjelokupnog razvoja odražava tendenciju porasta kritičkog stava prema zločinima na Kazanima. Oslobođajuća presuda za Seada Kajtića, ali i skakanje sa presuda na oslobođajuće presude u slučaju Samira Bejtića istovremeno pokazuju koliko sporno i neuređeno ostaje to pitanje.

Pitanje „ubistvo ili ratni zločin“ pritom nije samo pravno, nego je i eminentno političko pitanje, a u vezi s njim se razvila dugotrajna javna diskusija. Pri čemu u pravnom smislu zapravo nema mnogo sumnje oko toga da se radi o ratnim zločinima.⁴⁶ Kantonalni sud u

---

Čojaka, Esada Tucakovića i Mevludina Selaka, te od deset mjeseci za Hasića, Žigu, Seferovića, Raonića, Ljubovića i Haračića; kazne za Hodžića i Tendžu smanjene su na deset mjeseci. U slučaju Asifa Alibašića i Seada Kadića je pred Kantonanim sudom u Sarajevu kasnije došlo do novog sudskog postupka.

⁴⁵ U vezi sa slučajom Asifa Alibašića koji je 1999. godine osuđen na četiri godine i tri mjeseca zatvora, zatim, godinu dana kasnije, u drugostepenom postupku na osam godina zatvora vidi: Vrhovni Sud Federacije Bosne i Hercegovine, Broj KŽ-5/2000, Presud, Sarajevo, 22.02.2000. godine (kopija u posjedu autora). U vezi sa slučajom Suada Omanovića, koji je 2003. godine osuđen na deset godina zatvora, vidi *Oslobođenje*, 7.5.2006; u vezi sa oslobođajućom presudom za Seada Kadića 2006. godine, koju je u februaru 2007. potvrdio Vrhovni sud Federacije BiH, vidi: *Oslobođenje*, 30.3.2006 ; *Dnevni Avaz*, 19.2.2007. U vezi sa sudskim procesom protiv Samira Bejtića, koji traje od 2002. godine, vidi:

<http://www.justice-report.com/en/people/bejtic-samir-news-analysis-and-opinion>

⁴⁶ Usp. *Svijet*, 16.11.1997.

Sarajevu Samira Bejtića također nije dva puta oslobodio zbog toga što zločine na Kazanima ne smatra ratnim zločinima, nego zato što nije smatrao dokazanim da je te zločine počinio Samir Bejtić.⁴⁷

Ako bi Samir Bejtić i na sljedećoj instanci zbog nedostatka dokaza bio oslobođen optužbi, doći će do paradoksnе situacije da na pravnom nivou, doduše, postoji slaganje oko toga da su na Kazanima počinjeni ratni zločini, ali da zapravo neće biti osuđenog za ta kaznena djela.

Koliko je to pitanje brizantno, pokazuje se i u tome da je Vojno Tužilaštvo već 1994. godine bilo svjesno toga da se u slučaju zločina na Kazanima nije radilo samo o ubistvima. U novembru 1997. godine, *Svijet* je citirao originalne dokumente Tužilaštva iz decembra 1993, iz kojih postaje jasno da se optužnica Tužilaštva protiv pripadnika 10. brdske brigade prvobitno odnosila na ratne zločine, ali je onda u konačnoj verziji preinačena u ubistvo.⁴⁸ Već tada je u pravnom smislu, dakle, očito bilo jasno da ubistva na Kazanima ispunjavaju sve pretpostavke za kvalificiranje tih zločina kao ratnih zločina. *Svijet* u svom članku ostavlja otvorenim pitanje kako je došlo do te promjene.

Međutim, može se pretpostaviti da su se na osnovu političke brizantnosti te teme sudske instance same odlučile za promjenu optužnice, ili su to učinile na osnovu političkog pritiska.⁴⁹

---

⁴⁷ Usp. <http://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Samir-Bejtic-oslobodjen-krivice-za-zlocine-nad-Srbima-na-Kazanima-117925.html> (5.12.2011.), http://www.slobodnaevropa.org/content/hoce_li_iko_odgovarati_za_ratni_zlocin_na_kazanima/24417310.html (11.12.2011.).

⁴⁸ *Svijet*, 16.11.1997.

⁴⁹ Usp. *Dani*, 7.1.2000; o pozadini procesa vidi i intervju sa Markom Mikerevićem, „jedini Srbin sudija porotnik u Okružnom vojnom sudu u Sarajevu“ za vrijeme procesa za Kazane 1994. godine, u *Slobodnoj Bosni*, 30.11.1997.

To što prvi procesi nisu vođeni zbog ratnih zločina nego zbog ubistva, i to što je Samir Bejić nakon presude za ratne zločine na prvoj instanci oslobađan dva puta, u liberalnim sarajevskim medijima često je izazivalo žestoke kritike.⁵⁰

I Svetozar Pudarić u svojim javnim izjavama o Kazanima redovno ističe taj problem.⁵¹ Osim Cacinog groba na Kovačima, i dosadašnji izostanak presude za ratne zločine može se posmatrati kao druga otvorena rana i dodatni podstrek onima koji se ofanzivno zalažu za sjećanje na zločine na Kazanima i protiv njihovog negiranja ili relativiziranja.

Svoje nezadovoljstvo zbog načina na koji su se do sada sarajevski sudovi bavili Kazanima često pokazuju i razne instance u Srbiji i RS-u, koje redovno upozoravaju na to da se za zločine na Kazanima ne mogu kriviti samo vojnici koji su ih izvršavali, nego i odgovorni na višim političkim nivoima. Tako je RS višestruko zahtijevala da se podigne optužnica protiv Ejupa Ganića koji je tokom rata bio član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, pri čemu se naročito argumentiralo i time da zločini nad Srbima na Kazanima i u Sarajevu generalno spadaju u područje odgovornosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine.⁵²

A Janko Velimirović, direktor Republičkog centra za istraživanje ratnih zločina, godišnjicu akcije „Trebević“ uzeo je kao povod za izjavu *“da Tužilaštvo BiH mora podići optužnicu protiv odgovornih lica za ratne zločine počinjene nad sarajevskim Srbima na lokaciji Kazani, među kojima možda i danas ima onih koji obavljaju*

---

⁵⁰ Vidi, naprimjer, *Dani*, 4.7.2008, *Dani*, 9.12.2011.

⁵¹ Vidi, naprimjer, *Oslobođenje*, 28.10.2011, ili njegov intervju u *Oslobođenju* od 19.11.2014.

⁵² Usp. *Nezavisne novine*, 9.4.2004., *Oslobođenje*, 6.2.2008. U RS-u su zbog zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu provedene istrage i protiv odgovornih ljudi iz policijskog i vojnog rukovodstva, vidi *Dani* 28.5.2004.

*odgovorne funkcije na svim nivoima vlasti u BiH.*⁵³ Do sada državno Tužilaštvo BiH nije otvorilo postupak u vezi sa zločinima nad Srbima na Kazanima, ali ne može se isključiti da to neće učiniti tokom sljedećih godina.

3.5 Debata o Caci: heroj ili zločinac?

U debati vođenoj oko pitanja da li je Caco „heroj ili zločinac“, u kontroverzi koja traje 20 godina korišteni su, i još uvijek se koriste, brojni argumenti i argumentacijski diskursi koji će u nastavku biti sistematično predstavljani.

Glavna argumentacija Cacinih branilaca bilo je, i još uvijek jeste upućivanje na njegovu herojsku ulogu u odbrani Sarajeva, kao i na to da bi bez njega pala strateški važna linija na Trebeviću, čime bi se raspala i odbrana grada. To je često praćeno time da se njegove zločinačke aktivnosti ili prešućuju, ili se predstavljaju bezazlenim, ili označavaju kao nužno zlo odnosno preobraćaju u nešto pozitivno. Ovo zadnje se uglavnom odnosi na njegov običaj prisilnog slanja civila na front na kopanje rovova: *“Nek’ priča šta god ko hoće, Caco je ipak heroj ovog grada. Da nije njega i njegovih rovova, pitanje je da li bi se ona linija gore održala.”*⁵⁴

Pritom se Caco u pravilu prikazuje kao pozitivni uzor, kao „bošnjački Robin Hood“, i kao pozitivni protuprimjer za sve one „manekene“, „babine sinove“ i „ratne profiterere“ koji tokom opsade nisu dali nikakav doprinos odbrani grada, odnosno koji su uživali u životu dok je Caco sa svojim ljudima herojski branio grad od

---

⁵³ *Nezavisne novine*, 27.10.2011.

⁵⁴ Tako tvrdi jedan učesnik u Cacinjoj sahrani 1996. godine, citirano u *Svijetu* od 14.11.1996.

napada i radio prljavi posao.⁵⁵ Često mu se čak – prikazujući ih kao bezazlene – priznaju njegove kriminalne aktivnosti, ali se to onda pobriše argumentom da je njegova uloga kao branioca grada bila puno veća: *“Caco jeste napravio par gluposti, ali to ne znači da treba sve ono dobro što je uradio baciti pod noge.”*⁵⁶

U strategije branjenja Cace spada i dovođenje u pitanje njegove lične odgovornosti: *„Vjerovatno je imao veze sa Kazanima, što znamo da nije u redu, ali koliko je on tome doprinio?“* – a pošto nikada nije završio pred sudom, to *„znači da mu krivica nije dokazana“*.⁵⁷

Još jedan omiljen motiv za argumentaciju jeste i taj da se zločini ograniče na posljednje mjesece njegovog života, uz objašnjenje kako on u to vrijeme više nije bio isti, i da se to naprimjer objašnjava time što se promijenio od onog trenutka kada je prilikom isprobavanja jednog defektnog nitroglicerinskog oružja izgubio tri prsta, što je za njega kao gitaristu bila drama koju nije mogao preboljeti.⁵⁸

Odbrana Cace ponekad se dopuni i izletom u metafizičko, tvrdnjom da, naime, ljudska pravda uopće nema pravo i nije u stanju da mu sudi: *“Allah zna šta je Caco uradio i samo mu on može suditi.”*⁵⁹

Što se tiče zločina nad srpskim civilima, a posebno Kazana, redovno se mogu pronaći sljedeće argumentacijske matrice: ili se uopće ne spominju, ili se insistira na tome *„da se ne radi samo o*

---

⁵⁵ Usp. izjave učesnika u sahrani u *Oslobođenju* od 3.11.1996, *Svijetu* od 14.11.1996.

⁵⁶ Citirano u *Svijetu*, 14.11.1996.

⁵⁷ <http://forum.klix.ba/musan-topalovic-caco-heroj-ili-ne-t14592.html> (20.5.2005.)

⁵⁸ Usp. Joe Sacco, *The fixer. A story from Sarajevo*, Montreal, Drawn & Quarterly, 2003, str. 81.

⁵⁹ Citirano u *Svijetu*, 14.11.1997.

srpskim civilima već da je zločin izvršen nad pripadnicima svih nacionalnosti".⁶⁰ Osim toga se ponekad argumentira time da se kod leševa pronađenih na Kazanima radi o sasvim drugim mrtvacima, naime o vojnicima koji su poginuli u borbi.⁶¹

Konačno, često se koriste i kvantitativna poređenja: šta je već 30 mrtvih na Kazanima u poređenju sa genocidom u Srebrenici ili sa 1.500 ubijene djece u Sarajevu koje su ubili srpski opsjedatelji?⁶² A osim toga se pričom o Kazanima Bošnjaci i četnici izjednačavaju kao zločinci, što srpskim nacionalistima nudi argumente, odnosno zbog priče o Kazanima zaboravljaju se srpski zločini, što je i Alija Izetbegović predbacivao *Danima* u novembru 1997. godine: "*Ko više govori o Karadžiću, Mladiću, Srebrenici? Niko više, sad se govori o Kazanima.*"⁶³ Pritom ni optužba da su oni koji govore o Cacinim zločinima izdajnici zemlje nije tako daleko.

Ako se priznaju zločini nad Srbima, u tom slučaju se pažnja najčešće odmah skreće na nešto drugo, ne samo na Cacinu herojsku ulogu prilikom odbrane Sarajeva, nego i na dvije druge stvari: s jedne strane, na sumnjivo postupanje vlade prema Caci, s druge, na pitanje motiva Cacinih kritičara koji se dovode u pitanje.

U jednom intervjuu iz 2007. godine, Muhamed Švrakić, predsjednik Zelenih beretki izjavio je: "*Caco je u to vrijeme imao*

---

⁶⁰ Tako *Oslobođenje* 31.5.2005. sažima stav vlade Federacije. Ponekad se argumentira i time da žrtve nisu ubijene zato što su bile Srbi: "*Dokazano je da su sve žrtve Kazana ubijene prvenstveno iz koristoljublja i niskih pobuda (muž od ljubavnice, preuzimanje stana, poslovnog prostora i sl.) a ne zbog čiste mržnje prema Srbima.*" Komentar čitaoca od 26.10.2014. na:

<http://www.klix.ba/vijesti/bih/pudaric-i-moore-odali-pocast-zrtvama-na-kazanima-ovdje-je-pocinjen-ratni-zlocin/141026029#komentari>

⁶¹ Vidi, naprimjer, pismo čitaoca u *Startu* od 18.11.2003.

⁶² Vidi, naprimjer, komentar čitaoca na <http://www.klix.ba/vijesti/bih/nicholas-hill-posjetio-kazane/141112110#komentari> (12.11.2014.).

⁶³ Vidi *Dani*, 8.12.1997.

najteži dio obrane grada Sarajeva. On je za nas narodni heroj do septembra 1993. godine. Ono što se dešavalo oko Kazana i oko njegovog hapšenja, mi se ograđujemo od toga. Za svaki kriminal, ako je neko počinio, treba da se odgovara. Ono što se svaljuje na njega treba sve procesuirati i dokazati.”

Međutim, on onda nastavlja tako što dovodi u pitanje postupanje države prema Caci: *“Način na koji je ubijen je neobičan.(...) Na nekoliko dana prije su s njim lijepo komunicirali. Caco se mogao tada uhapsiti, i na drugi način. No, nakon napada Jusuf Pušina na jedan lukav način odveo ga je u komandu Korpusa gdje su ga maltretirali i mučki ubili. Zar nisu trebali da mu sude?”*⁶⁴

A 2014. godine je SAFF u jednom intervjuu kao prvo ustvrdio: *“Prvi je obilježavanje nekakve godišnjice na Kazanima, mjestu na kome su Caco i Cacini ubili više desetina Sarajlija srpske, ali i drugih nacionalnosti, što svakako zaslužuje pomen kao i svaki zločin, ma gdje da se dogodio.”* Da bi, međutim, nakon toga žestoko kritizirali medije i osobe *“da dođu na Kazane i zloupotrebe ljudsku tragediju, kako bi ocrnili Aliju Izetbegovića i ratno rukovodstvo”*, braneći istovremeno Aliju Izetbegovića od optužbi u vezi sa Kazanima.⁶⁵

To što se u te dvije argumentacijske linije u jednom slučaju propituje uloga države i Alije Izetbegovića, dok se u drugom slučaju ona brani, može se objasniti i različitim stavovima među braniocima Cace, na što ćemo se još jednom osvrnuti u tački 3.10.

Što se tiče onih koji se okreću protiv Cace i njegovog veličanja i koji se ofanzivno zalažu za javno sjećanje na zločine počinjene na Kazanima, i tu se također mogu pronaći različite argumentacijske matrice.

---

⁶⁴ *Start*, 11.12.2007.

⁶⁵ <http://saff.ba/dejtonske-orgije-na-kazanima/#.VNY-YCzQTuw> (27.10.2014.)

Mnogi od njih ne poriču u potpunosti da je on također stekao i zasluge u odbrani Sarajeva. I također se stalno naglašava da nije ubijao samo Srbe, nego i Hrvate i Bošnjake, pri čemu nije uvijek jasno da li se taj argument koristi kako bi se Caco za Bošnjake učinio prihvatljivijim kao zločinac, ili zato što se zločini nad Srbima eventualno ne bi shvatali tako dramatično. Međutim, sve i kada se njegova uloga u odbrani grada ne poriče, njegovi zločini bi ipak bili mnogo teži i diskvalificirali bi njegovu ulogu pozitivnog uzora: *“Zločinac nikad ne može biti heroj.”*⁶⁶

Po mišljenju Pudarića, sjećanje na Kazane je od centralnog značaja, jer *“samo tako može se pokazati da ova zemlja i ovaj grad znaju razlikovati dobro od zla”*⁶⁷, a Cacini zločini se moraju utoliko oštrije osuditi što su počinio, *“koristeći i skrivajući se iza borbe za slobodu, činili isto što i oni koji su nas okruživali, ubijali i gušili izvana”*.⁶⁸

Sve u svemu, to je moralna i patriotska obaveza da se Cacini zločini i šutnja o tim zločinima javno osuđuju, sve drugo je nespojivo sa slikom koju Bosna i Hercegovina i Sarajevo imaju o sebi: *„Sve dok ta šutnja bude osmišljeni politički čin, Bosne nema niti će je biti.”*⁶⁹ I Dani su argumentirali slično kada su 1997. godine objavili „Dosje Kazani“, postavivši pritom pitanje, *„treba li pisati o ‘svojim’ zločinima i ‘svojim zločincima’”*: *“Jedini pravi odgovor jeste da je to jedini pravi put. Ubistva u Kazanima su tamna mrlja na*

---

⁶⁶ Tako je, naprimjer, 2011. godine tvrdio Slaviša Šućur, poslanik SDP-a u Federalnom parlamentu, http://www.slobodnaevropa.org/content/hoce_li_iko_odgovarati_za_ratni_zlocin_na_kazanima/24417310.html (11.12.2011.)

⁶⁷ Citirano u *Oslobođenju*, 2.11.2011.

⁶⁸ Citirano u *Oslobođenju*, 16.11.2011.

⁶⁹ *Svijet*, 14.11.1996.

svijetloj ratnoj historiji Sarajeva. Najgore po ovaj grad je da se o toj mrlji šuti.”⁷⁰

Jedan argument koji se često ponavlja protiv Cace, a naročito protiv njegovog prebacivanja na groblje na Kovačima, glasi da se njegovom glorifikacijom prljaju istinski, časni i herojski branioци grada: *“Slaviti ovog zločinca kao ratnog heroja predstavlja uvredu svim žrtvama i njihovim porodicama, ali i ljudima koji su branili grad Sarajevo.”⁷¹* Osim toga, glorificiranje Cace ugrožava i nakon rata fragilni suživot u Sarajevu, kako je to argumentirao Jovan Divjak u svom protestnom pismu iz novembra 1996. godine: *„Zar taj pogreb nije signal svima onima koji su se ogrešili o zakon? Znak da mogu pljačkati kuće, bezobzirno krasti tuđe automobile i imovinu?”⁷²*

Još jedan argument protiv glorificiranja Cace i za samokritičko sjećanje na njegove zločine jeste taj da bi se inače izgubila vjerodostojnost u protestiranju protiv zločina drugih, a osim toga bi se također širom otvorila vrata relativiziranju drugih zločina koje su počinili bosanski Srbi: rasprava o Kazanima je bitna jer šutnja o tome *„otvara prostor za špekulacije i relativiziranje drugih zločina“.*⁷³

Liberalni mediji u Sarajevu istovremeno odbacuju optužbe da se zbog Kazana sada više uopće ne govori o zločinima vojske bosanskih Srba: *„O Karadžiću, Mladiću i Srebrenici ovdašnji mediji*

---

⁷⁰ *Dani*, 10.11.1997.

⁷¹ UDİK, Saopštenje za javnost, 23.10.2014, <http://www.udik.org/#!/SAOP%C5%A0TENJE-ZA-JAVNOST-KAZANI/cf1/CB6CC16D-97B9-465D-8612-564314AB962F>

⁷² Divjak 2004, str. 275.

⁷³ Komunike za štampu YIHR-a u vezi sa Kazanima, oktobar 2010, <http://www.e-novine.com/mobile/region/region-bosna/41806-Kazani-suoavanje-prolou.html>. Vidi i *Oslobođenje* 2.11.2011. Usp. i izjavu muzičara Frenkija u *Danima*, 23.4.2010: *„Licemjerno je od drugih tražiti izvinjenje i da se suoče s prošlošću a pri tome ignorirati zločin(c)e u svojim redovima.“*

govore i govorit će još decenijama. Ali zar to znači da treba prešutjeti Kazane?“⁷⁴

I iako je broj žrtava manji nego u Srebrenici ili negdje drugo, to ipak nije razlog da se o tome ne govori: “Zločini nisu matematička, nego etička i zakonska kategorija.“⁷⁵

Sve u svemu, može se utvrditi da kritika nije usmjerena samo protiv Cace, nego prije svega i protiv njegovog veličanja i s tim povezanim stavom da se njegovi zločini negiraju ili predstavljaju kao bezazleni. Pri čemu se također mora utvrditi da kritiziranje Cace nije nužno povezano sa istovremenim priznavanjem njegovih zločina nad Srbima.

Drugim riječima: priznavanje zločina nad Srbima neodvojivo je povezano sa kritiziranjem Cace, dok, međutim, osuđivanje Cace ne znači nužno da se fokus stavlja na zločine počinjene na Kazanima.

Što se tiče opće debate o Caci, mora se naglasiti i to da se mnogi ne žele odlučiti za jednu stranu. Za to se egzemplarno mogu uzeti riječi Alije Izetbegovića iz 2002. godine, prema kojim je Caco bio „heroj i zločinac“.⁷⁶ Ova formulacija nudi prividan izlaz iz dileme vezane za njegovu osobu, pri čemu se to stanovište mnogim kritičarima ne čini prihvatljivim, naročito zato što tendira ka tome da čitavu stvar ostavi po strani.⁷⁷

---

⁷⁴ *Dani*, 8.12.1997.

⁷⁵ *Start*, 4.11.2013.

⁷⁶ Intervju sa Alijom Izetbegovićem u *Danima*, 1.3.2002. Tačan odgovor Izetbegovića glasio je: „što se tiče pitanja šta je Caco bio - heroj ili zločinac, bio je i jedno i drugo, isprva heroj, kasnije zločinac.“ *Dani* su od toga napravili naslov: “Caco je i heroj i zločinac”. Bakir Izetbegović je 2005. i 2010. godine za Cacu preuzeo formulu „heroj i zločinac“; vidi intervju sa Bakrom Izetbegovićem u *Europa Magazine*, decembar 2010, str. 18, <http://www.europamagazine.info/PDF/EuropaDecembar2010.pdf>

⁷⁷ Vidi, naprimjer, kritiku u *Slobodna Bosna*, 26.3.2009.

U cjelini se rasprava oko Cace može posmatrati i kao rasprava oko „istinskog“ patriotizma: jednog patriotizma koji ne želi priznati svoje zločine protiv patriotizma koji jedno takvo priznanje smatra neminovnim za poimanje samog sebe. Pri čemu linije fronta između branioca Cace i njegovih kritičara nisu uvijek jasne, pri čemu itekako postoje linije koje povezuju dijelove ta dva tabora: ono što dva tabora često sjedinjuje jesu, naprimjer, optužbe upućene vladi i predsjedniku Izetbegovića da kriju nešto u vezi sa Cacom.

3.6 Odnos prema žrtvama i uloga članova porodice

Dok se Caco i pitanje njegovih zločina već dvadeset godina nalaze u fokusu medijske pažnje, drugačija je situacija sa njegovim žrtvama ubijenim na Kazanima: o njima je malo toga poznato, a njihov broj i individualni identiteti i 2015. godine nameću mnoga pitanja. I zaista se pronalaženje i identificiranje žrtava na Kazanima razvilo u jedan spor i dugotrajan proces koji i nakon 20 godina još uvijek nije okončan.

Prva ekshumacija na Kazanima dogodila se dvije sedmice nakon akcije „Trebević“ u novembru 1993. godine. Prema navodima sarajevskog Instituta za sudsku medicinu pritom se radilo o leševima, odnosno dijelovima leševa 21 osobe; osim toga su također u novembru 1993. godine i na mjestima Gaj i Grm Maline ekshumirani leševi osam drugih osoba koje se također smatraju Cacinim žrtvama.⁷⁸

---

⁷⁸ Karović-Babić 2014, str. 247. U medijima se redovno govori o 29 leševa koji su 1993. godine ekshumirani na Kazanima, pritom bi se moglo raditi o zbiru leševa ekshumiranih na Kazanima, Gaju i Grmu Maline.

2000. i 2001. godine, došlo je do dodatnih ekshumacija na Kazanima, pritom su pronađena još dva leša.⁷⁹ Od tada su se redovno mogli čuti zahtjevi za provođenjem dodatnih ekshumacija, naprimjer u februaru 2014. godine od strane Instituta za nestala lica BiH koji pretpostavlja da se na Kazanima nalazi još najmanje osam leševa drugih žrtava. Tužilaštvo BiH nije udovoljilo tom zahtjevu, pošto prema njihovom mišljenju nije bio dovoljno utemeljen; međutim, nije se radilo o definitivnom odbijanju, tako da dodatne ekshumacije nisu isključene.⁸⁰

Pored pronalazjenja žrtava, još jedan izazov predstavlja i njihovo identificiranje. Nakon ekshumacije leševa u novembru 1993. godine, ti leševi su pod oznakom NN ukopani anonimno u pojedinačnim grobnicama na groblju kod Olimpijskog stadiona. Zatim je 1998. godine Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih osoba RS zahtijevala te leševe; na to su leševi ekshumirani i preneseni u Lukavicu (Istočno Sarajevo).⁸¹ Do danas je samo jedan dio leševa identificiran i predat njihovim porodicama, kako bi ih one mogle ukopati.

U februaru 2006. godine je, naprimjer, Kancelarija za traženje nestalih RS-a izjavila da je identificiran leš Duška Jovanovića⁸², a u junu 2007. godine leš Predraga Šalipura.⁸³ Prema navodima Instituta za nestala lica BiH, do 2014. godine je od 23 na Kazanima

---

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ *BIRN – Justice Report*, 6.3.2014: <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/zahtjev-za-ekhumaciju-najmanje-osam-osoba-na-kazanima>; *Oslobođenje*, 20.3.2014. i 21.3.2014.

⁸¹ Usp. Karović-Babić 2014, str. 247; *Slobodna Bosna*, 14.6.2007.

⁸² *Nezavisne Novine*, 18.2.2006.

⁸³ *Nezavisne Novine*, 13.6.2007, *Oslobođenje* 20.6.2007.

pronađena leša odnosno dijelova leša identificirano 15 osoba, pri čemu i u vezi s tim postoje različiti navodi.⁸⁴

Dvadeset godina nakon rata, dakle, još uvijek postoje leševi, odnosno dijelovi leševa pronađenih na Kazanima koji nisu identificirani; istovremeno se, zahvaljujući izjavama svjedoka iz 1994. godine, zna za osobe ubijene na Kazanima čija imena se ne slažu sa pronađenim dijelovima leševa.

To što se proces identificiranja toliko razvukao ima različite razloge. Kao prvo, postoje tehničke poteškoće pri identificiranju: u nekoliko slučajeva, uzorci DNK koji su od članova porodica uzeti naknadno nisu odgovarali uzorcima DNK pronađenih leševa.

Kao drugo, postavlja se i pitanje političke volje. Čini se da na bošnjačkoj strani nije postojao i ne postoji poseban interes za identificiranjem žrtava na Kazanima, čak štaviše: postoje indicije

---

⁸⁴ BIRN – Justice Report, 6.3.2014: <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/zahtjev-za-ekhumaciju-najmanje-osam-osoba-na-kazanima>. “Riječ je o pet žrtava ženskog spola i deset žrtava muškog spola starosti od 27 do 66 godina. Dvije žrtve su ukrajinske nacionalnosti – bračni par Ana i Vasilj Lavriv, dvije žrtve hrvatske nacionalnosti, jedna žrtva bošnjačke nacionalnosti i deset žrtava srpske nacionalnosti”, navodi se u Institutu.” Prema istraživanjima Karović-Babić 2014, str. 247-248, od žrtava koje su ubijene i ekshumirane na Kazanima, identificirano je 14 osoba: Nevenka Bošković, Marko Bošković, Dragomir Čeranić, Mileva Drašković, Duško Jovanović, Ana Lavriv, Vasilj Lavriv, Novka Lemez, Predrag Šalipur, Ago Šteta, Stojan Žuža, Ranko Frankić, Branislav Radosavljević, te Marina Komljenac (kao jedna od dvije osobe ekshumirane 2000/2001. godine). Od šest osoba pronađenih u Gaju identificirano je tri: Kosta Vrančić, Ljeposava Pešić, Duško Pešić, a od dva na Grmu Maline pronađena leša identificiran je jedan: Slobodan Minić. - Ne samo da postoje nepodudarni navodi u vezi sa identificiranim leševima, postoje različiti navodi i u vezi sa njihovom nacionalnošću: Dok Institut za nestala lica BiH Anu i Vasilja Lavriva označava kao „Ukrajince“, Istraživačko dokumentacioni centar ih vodi kao „Srbe“. Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012, knjiga 1, str. 527. – Kod većine žrtava radilo se o civilima, pojedinačno i o vojnicima iz 10. brdske brigade, kao u slučaju Predraga Šalipura.

da su ekshumacije u novembru 1993. godine prijevremeno prekinute i da su neekshumirani leševi uklonjeni.⁸⁵

Pitanja nameće i dugotrajni postupak instituta u Lukavici. Vildana Selimbegović izvještava da je 2005. godine rukovodioca Komisije za traženje nestalih iz RS-a upitala za ubijene roditelje Slobodanke Macanović, na što je on s prijezirom odgovorio: „*Šta ona hoće, pa rat je provela u Armiji BiH?*“⁸⁶ Što aludira na to da je Slobodanka Macanović tokom opsade radila za Armiju BiH i da je i nakon rata ostala u Sarajevu, da, prema tome, u smislu bosanskosrpskog nacionalizma ne predstavlja podobnu Srpkinju.

Ovaj slučaj ukazuje na problem da se identificiranje nekih osoba čini hitnijim ili politički više oportunističkim od identificiranja drugih osoba. Osim toga se može poći i od toga da postoji i zajednički interes za odugovlačenjem procesa identificiranja: naime, dokle god je identitet i broj žrtava nejasan, to na bošnjačko-nacionalističkoj strani omogućava diskurse rasterećenja: Ne može se uopće reći koliko je osoba zaista ubijeno na Kazanima i ko su one stvarno. A na srpsko-nacionalističkoj strani nerazjašnjen broj i identitet žrtava dozvoljava da se tema Kazani drži spremnom za političke optužbe i da se dalje spekulira u vezi sa pitanjem broja žrtava.

---

⁸⁵ Vidi *Slobodna Bosna*, 16.11.1997, gdje, između ostalog, stoji: “*Prema policijskim izvorima, Enver Mujezinović, šef državne bezbjednosti sarajevske regije, i tadašnji Minister unutrašnjih poslova Bakir Alispahić naređuju da se otkopavanje obustavi.*” Vidi i izjavu Munira Alibabića koji je 1993. godine bio šef sarajevskog Centra službi bezbjednosti (CSB): “*There were clearly more than 29 bodies in the pit, but I was ordered to stop all work. When I questioned the Minister of Interior, he told me this was a presidential order. I suspect that finding large numbers of bodies was politically inconvenient.*”

<http://www.nytimes.com/1997/11/12/world/postscript-to-sarajevo-s-anguish-muslim-killings-of-serbs-detailed.html?pagewanted=1> (12.11.1997.)

⁸⁶ *Oslobođenje*, 24.10.2011.

Što se tiče sarajevskih medija, oni su, ukupno gledano, više izvještavali o Caci nego o njegovim žrtvama, međutim, povremeno su ipak objavljivani i članci o pojedinim žrtvama i problemu identificiranja njihovih leševa: Tako se u novembru 1997. godine jedna od naslovnih priča *Svijeta* odnosila na Cacine žrtve i temu „*Gdje su im grobovi*“.⁸⁷

Najpoznatiji je tokom posljednjih dvadeset godina postao slučaj bračnog para Marine i Radoslava Komljenca, koji su imali 67 odnosno 72 godine i koje su u junu 1993. godine iz njihove kuće oteli Cacini vojnici i ubili ih na Kazanima. To što je njihova priča postala više poznata od drugih sigurno ima veze s tim što se ubistvo tog starijeg, u hodu hendikepiranog bračnog para čini još perfidnijim od drugih ubistava, što je njihov slučaj bio dio sudskog procesa iz 1994. godine, tako da je njihova sudbina dobro dokumentirana, a osim toga i s tim što se njihova kćerka Slobodanka Macković već dugi niz godina zalaže za traženje svojih roditelja, pri čemu redovno istupa u javnosti. Potraga za njenim roditeljima ilustrira čitavu dramatiku i problematiku procesa traženja i identificiranja: *“Moj otac nikada nije identifikovan, a od majke su pronašli samo jednu kost; i, nakon što je uzeta za analizu DNK, nestala je i ona”*, priča Slobodanka Macanović koja, dakle, do danas nije mogla sahraniti svoje roditelje.⁸⁸

Angažman Slobodanke Macanović dovodi nas do pitanja koju ulogu sveukupno igraju članovi porodica žrtava sa Kazana u procesu javnog bavljenja Cacinim zločinima. Članovi porodica žrtava već tokom rata su kod državnih i vojnih institucija u Sarajevu

---

⁸⁷ *Svijet*, 23.11.1997. Vidi, naprimjer, i *Dani*, 24.11.1997, gdje se izvještava o životu i sudbini triju žrtava, ili *Slobodna Bosna*, 14.6.2007.

⁸⁸ *Oslobođenje*, 15.11.2014; vidi i *Slobodna Bosna*, 14.6.2007, te Nidžara Ahmetašević/Mirna Mekić, Više Lica Istina, *BIRN – Justice Report*, april 2006: <http://va.blogger.ba/arhiva/2006/04>

intervenirali zbog nestanka osoba i time davali doprinos da se pažnja tih institucija skrene na počinjene zločine.⁸⁹

I nakon rata su se razni članovi porodica trudili da ukažu na sudbinu žrtava, naprimjer putem štampe ili u televizijskim emisijama, a neki od njih su se u procesima vođenim protiv pripadnika 10. brdske brigade pojavljivali u svojstvu svjedoka, kao naprimjer Momo Šalipur čiji sin Predrag je ubijen na Kazanima.⁹⁰

Treba istaći i to da je nekoliko članova porodica žrtava javno iskazivalo svoje razočarenje po pitanju političkog i pravnog odnosa prema Kazanima u Sarajevu, ali su, s druge strane, istovremeno eksplicitno kritizirali pokušaje instrumentaliziranja sa srpsko-nacionalističke strane.⁹¹

Sveukupno se članovi porodica mogu posmatrati kao bitan faktor u javnom procesu sjećanja na Kazane. Istovremeno je njihova uloga ipak ostala dosta diskretna, što je opet povezano s tim da članovi porodica žrtava nastupaju kao pojedinačne osobe, a nisu, kao žrtve drugih zločina odnosno članovi njihovih porodica, formirale udruženja kako bi svojim problemima dali veću težinu. To što nije došlo do udruživanja ima razne razloge. Kao prvo, članovi porodica su geografski rascjepkani: neki od njih žive u Sarajevu, neki u drugim dijelovima BiH ili u drugim zemljama.

Također se može naslutiti da članovi tih porodica imaju različite političke stavove. Konačno, postoje i individualni razlozi: Slobodanka Macanović je, naprimjer, jednoj novinarki izjavila kako

---

⁸⁹ Usp. Divjak 2004, str. 140-141, Mirko Pejanović, *Through Bosnian Eyes. The Political Memoirs of a Bosnian Serb*, Sarajevo, Šahinpašić, 2002, str. 135-145.

⁹⁰ Usp. *Slobodna Bosna*, 14.6.2007.

⁹¹ Vidi, naprimjer, izvještaje Mome Šalipura u *Slobodnoj Bosni*, 14.6.2007, gdje kritizira predsjednika Kancelarije za traženje nestalih i zarobljenih osoba RS-a Slobodana Škrbu. U vezi sa Šalipurovim razočarenjem i kritikom nakon oslobađajuće presude za Samira Bejtića 2008. godine, vidi *Oslobođenje*, 27.6.2008.

je „*uvijek bila slobodan strijelac*“ i da na nevladine organizacije koje zastupaju žrtve gleda sa skepsom.⁹² Osim toga, za one članove porodica koji su ostali u Sarajevu sigurno ne bi bio ni lagan zadatak da nastupaju kao odgovarajuća nevladina organizacija: situacija Srba koji su ostali u Sarajevu nije psihološki jednostavna, a činjenica da je Caco oficijelno ukopan na Šehidskom mezarju Kovači nesumnjivo ne predstavlja posebno ohrabrenje da se kao Srbin u Sarajevu previše glasno zalažeš za ispitivanje sudbine Cacinih žrtava.

3.7 Spomen-ploča na Kazanima? Pudarićeva inicijativa i reakcije na nju

Svetozar Pudarić, od 1990-ih godina član SDP-a u Sarajevu, nakon izbora u oktobru 2010. godine izabran je za potpredsjednika Federacije BiH. Već prije toga se nekoliko godina javljao za riječ na temu Caco: tako je u jednom televizijskom intervjuu izjavio da neće otići na Kovače dokle god tamo leži Caco, izjava koja, međutim, prema njegovom mišljenju nije izazvala nikakve reakcije.⁹³

Njegov odlazak na jamu na Kazanima i polaganje vijenca u oktobru 2011. godine, te paralelno najavljena inicijativa za podizanje spomen-ploče, bili su u dvostrukom smislu novi: po prvi put je mjesto Kazani fizički stavljeno u središte pažnje i diskusije, i to kako posjetom tako i inicijativom za podizanje spomen-ploče, i po prvi put se jedan visokopozicionirani političar iz Federacije svom težinom svoje funkcije angažirao za aktivno sjećanje na zločine na Kazanima i žrtve tih zločina.

---

⁹² *Oslobođenje*, 15.11.2014.

⁹³ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

Svetozar Pudarić je sljedećih nekoliko godina uporno nastavio svoj angažman: postigao je to da je u januaru 2013. godine tadašnji gradonačelnik Sarajeva Alija Behmen s njim potpisao sporazum o podizanju spomen-ploče na Kazanima, potaknuo je i konkurs za dizajniranje spomen-ploče i sam donirao 5.000 KM za njeno podizanje. Javnim izjavama na tu temu i daljnjim odlascima na Kazane, 26. oktobra 2012, 2013. i 2014. godine, tu temu je redovno držao u medijskoj javnosti.⁹⁴

Međutim, reakcije na njegove posjete i na njegovu inicijativu za podizanje spomen-ploče također pokazuju koliko je još uvijek problematičan i škakljiv odnos javnosti prema Kazanima.

U Pudarićevoj vlastitoj stranci, u SDP-u, imao je, doduše, internu podršku, ali izostala je javna podrška drugih političara iz njegove stranke, a prije svega i rukovodstva stranke.⁹⁵

Druge stranke u Sarajevu na njegovu inicijativu reagirale su uglavnom šutnjom. Kada se u gradskoj Komisiji za spomenike vodila diskusija o Pudarićevom prijedlogu, podizanje jednog takvog spomenika, doduše, nije principijelno odbijeno, ali se ipak insistiralo na tome da bi se u Sarajevu prvo trebao podići spomenik za žrtve opsade, pa tek onda spomenik na Kazanima.⁹⁶

Sveukupno u Sarajevu, doduše, nije postojao otvoreni, ali jeste latentni otpor, a stav gradske uprave i političkih stranaka najvećim

---

⁹⁴ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014; Ugovor o partnerstvu na realizaciji projekta grada Sarajevo – Program za spomen-obilježje Kazani, 10.1.2013. (kopija u posjedu autora); vidi i <http://sarajevo.co.ba/gradice-se-spomen-obilježje-na-ubijene-sarajlije-na-kazanima/> (10.1.2013.); intervju sa Svetozarom Pudarićem i Mirsadom Tokačom na *Radio Slobodna Evropa*: <http://www.slobodnaevropa.org/content/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

⁹⁵ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

⁹⁶ Zapisnik o radu sjednice Komisije za spomenike Gradskog vijeća Grada Sarajeva, održane 16.2.2012. (kopija u posjedu autora)

dijelom se može okarakterizirati kao volja za odugovlačenjem i zatezanjem. Pudarić na sljedeći način rezimira stav koji je dominantan u Sarajevu: „*Pokušavaš da izgovoriš istinu do pola, veoma tiho, a onda možeš reći da si rekao nešto o tome, da bi onda bez riječi sve zakopao.*”⁹⁷

Što se tiče reakcija iz RS-a, i one su više bile skeptično-kritičke nego blagonaklone. Predsjedavajući PDP-a Mladen Ivanić principijelno se izjasnio pozitivno u vezi sa inicijativom za podizanje spomen-ploče, ne propustivši ipak da Pudariću i političkim elitama u Federaciji istovremeno uputi nekoliko zajedljivih primjedbi.⁹⁸ Drugi su tu bili puno više kritički nastrojeni: tako su, naprimjer, predstavnici bosanskosrpskih udruženja žrtava zahtijevali da se jedan takav spomenik ne smije sagraditi bez učešća RS-a i izjavili da spomen-ploča nije dovoljna, nego da je potreban čitav memorijalni centar, uključujući i pravoslavnu crkvu, te da Sarajevo želi podići spomen-ploču na Kazanima samo zato što je tu niko neće vidjeti i da Sarajevo svakako barata pogrešnim, uvelike umanjenim podacima u vezi sa srpskim žrtvama na Kazanima i u Sarajevu uopće.⁹⁹

Pudarić i njegov angažman su kod sarajevskih liberalnih medija, doduše, naišli na dosta blagonaklon stav i na saglasnost, ali sveukupno treba utvrditi da je Pudarić na stranačkopolićkom nivou uglavnom ostao sam i da po pitanju Kazana uglavnom predstavlja usamljenog borca.

---

⁹⁷ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

⁹⁸ *Oslobođenje*, 28.10.2011.

⁹⁹ Vidi, naprimjer, <http://admin.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:414394-RS-Srbima-ubijenim-na-Kazanima-spomen-centar> (12.1.2013.). Slična mišljenja iskazali su i predstavnici SNSD-a, vidi *ibid.* U vezi sa raspravom oko broja civila ubijenih u Sarajevu, vidi u nastavku, pod tačkom 3.10.2.

Pudarićeva inicijativa se pritom nalazi u jednom metežu, krećući se između bošnjačkih krugova u Sarajevu koji ne žele čuti za bilo kakav spomenik, ili kod kojih to izaziva nelagodu jer se Kazani ne slažu sa njihovom slikom Sarajeva, i bosanskosrpskih krugova iz RS-a kojima inicijativa za podizanje spomen-ploče ne ide dovoljno daleko ili im se čini sumnjivom, između ostalog i zato što se jedan takav spomenik djelimično kosi sa vlastitim političkim strategijama.¹⁰⁰ Po Pudarićevim postupcima se može primijetiti koliko je on sam svjestan svoje teške pozicije i koliko škakljiva i dalje ostaje ta tema: tako je, što je dosta signifikantno, Pudarić više bio za interni nego na javni konkurs za spomen-ploču jer se bojao da će se javni konkurs u Sarajevu shvatiti kao provokacija, izazvati svađu i time zakočiti čitav proces podizanja spomen-ploče.¹⁰¹

Tešku Pudarićevu situaciju dodatno otežava i to što je on sam Srbin, što on označava kao „hendikep“ za inicijativu. To bošnjačko-nacionalističkim krugovima zaista nudi priliku za napade jer mogu optužiti Pudarića da se on ionako samo želi brinuti za svoj narod, čime nastoje obezvrijediti cijelu njegovu inicijativu.¹⁰² Činjenica da je Pudarić Srbin olakšava i kritiku iz RS-a, pošto se radi „samo“ o Srbinu koji se u Sarajevu želi sjećati ubijenih Srba.¹⁰³ Pritom se, međutim, gubi iz vida da ta inicijativa dolazi od jednog funkcionera iz Federacije, i da tu inicijativu, barem formalno, podržava i grad Sarajevo.

Međutim, činjenica da od Pudarićeve prve posjete 2011. godine, tokom proteklih nekoliko godina nijedan bošnjački političar nije otišao na Kazane, također predstavlja jasan pokazatelj i bez ikakve

---

¹⁰⁰ U vezi s tim, vidi u nastavku, pod tačkom 3.10.

¹⁰¹ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Usp. i komentar „Svi smo (još) u Kazanu“, *Oslobođenje*, 16.1.2013.

sumnje je dokaz nesposobnosti bošnjačkih stranačkih elita u Sarajevu.¹⁰⁴

Ideja da se na samim Kazanima podigne spomen-ploča pritom djelimično nailazi na skepsu i kod liberalnih aktera. Vuk Bačanović je, naprimjer, mišljenja da bi se jedan takav spomenik trebao podignuti u samom Sarajevu, a ne na zabačenim Kazanima gdje ga niko neće vidjeti.¹⁰⁵ To da bi neki u Sarajevu spomenik na Kazanima mogli posmatrati kao neku vrstu alibija – pod motom: pa mi smo učinili nešto, i sad je dosta – sigurno se ne može odbaciti tek tako.

S druge strane bi čak i jedan zabačeni spomenik uz pomoć medija u javnosti mogao pokazati priznanje tamo počinjenih zločina. Za Pudarića je bitan još jedan argument, a to je da upravo autentičnost mjesta omogućava bolji pristup zločinima koji su se tu desili.¹⁰⁶

Još jedno sporno pitanje jeste šta bi na spomen-ploči trebalo da stoji: nakon prvih diskusija između Pudarića i Grada govorilo se da bi natpis na spomen-ploči trebao biti posvećen tamo ubijenim „građanima Sarajeva“, što je prije svega u RS-u naišlo na oštre kritike. Tamo se zahtijevalo da na spomen-ploči eksplicitno mora

---

¹⁰⁴ Usp. naprimjer komentar Josipa Vricka u *Oslobođenje*, 16.1.2013: “*Za Sarajevo, za brisanje ove ratne mrlje bilo bi, međutim, kudikamo bolje da se neki bošnjački dužnosnik zagledao u prošlost i, posuvši se pepelom u ime onih što u jednom razmjerno dugom ratnom periodu nisu mogli vladati odmetnutim sarajevskim gospodarom života i smrti, inače, opjevanim komandantom Cacom, uradio ono što više od godinu i pol čini Pudarić.*”

¹⁰⁵ *Dani*, 31.10.2014.

¹⁰⁶ “*Ljudi će dolaziti na Kazane, gledati grad i pokušati preživjeti ono što su preživljavali ljudi koji su tamo odvođeni. Oni su se penjali skoro 400 metara, vučeni, vezani, znajući da će na kraju tog puta biti ubijeni. To je najčudovišnije - i kada to osjetite, onda shvatite svu strahotu tog zločina.*” Pudarić u intervjuu za Radio Slobodna Evropa, <http://www.slobodnaevropa.org/content/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

stajati da su žrtve bili Srbi.¹⁰⁷ Još jedna mogućnost bi bila da se na ploči navedu imena tamo ubijenih osoba, što su, naprimjer, predlagali Svetozar Pudarić ili Slobodanka Macanović.¹⁰⁸

Unatoč potpisivanju sporazuma između Pudarića i Behmena u januaru 2013. godine, tokom sljedeće dvije godine nije došlo do njegove realizacije. Jedan od razloga za to jeste da su na jesen 2012. godine bili izbori u Kantonu Sarajevo i da je nakon toga 2013. godine došlo i do promjene gradonačelnika. Pošto podizanje spomenika u Sarajevu nije u nadležnosti Federacije nego Kantona, Pudariću nije preostalo ništa osim da stalno apelira na realiziranje prijedloga, ali i to je ostalo bez posljedica.¹⁰⁹

Nakon izbora u oktobru 2014. godine koje je SDP jasno izgubio, Pudarić je izgubio poziciju potpredsjednika Federacije, kao i svoje mjesto u federalnom Parlamentu. To znači da je spomen-ploča na Kazanima izgubila svog inicijatora i mjerodavnog političkog pobornika.

Da li će inicijativa za podizanje spomen-ploče ipak biti realizirana, ovisi, između ostalog, o tome u kojoj se mjeri Svetozar Pudarić i bez političke funkcije može zalagati za nju, i u kojoj će se mjeri na stranačkopolićkom nivou drugi političari nastaviti zalagati za inicijativu za podizanje spomen-ploče. Istovremeno je Pudarićev angažman između 2011. i 2014. godine uzrokovao to da je ideja

---

¹⁰⁷ Vidi, naprimjer,

http://pressrs.ba/sr/vesti/vesti_dana/story/30708/Vre%C4%91aju+li+Svetozar+Pudari%C4%87+i+Alija+Behmen+srpske+%C5%BErtve.html#.Ugfbeqwi8VQ (11.1.2013.)

¹⁰⁸ Vidi, naprimjer, <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Pudaric-za-izgradnju-spomenika-zrtvama-koje-su-bacene-u-jamu-Kazani-114277.html> (9.11.2011.), *Oslobođenje*, 15.11.2014.

¹⁰⁹ Usp. intervju sa Pudarićem za *Radio Slobodna Evropa*, <http://www.slobodnaevropa.org/content/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

spomen-ploče sada barem konkretno i eksplicitno prisutna, i da se time dodatno pojačalo suočavanje sa temama Kazani i Caco.

3.8 Gdje su civilno društvo i međunarodna zajednica?

Upadljivo je da najofanzivniji naponi za sjećanje na zločine na Kazanima i protiv njihovog prešućivanja do sada dolaze prvenstveno od strane nekih medija i političara Svetozara Pudarića, a da akteri iz civilnog društva iz Sarajeva u tom procesu do sada nisu igrali gotovo nikakvu ulogu i da su, generalno gledano, malo učestvovali u toj diskusiji.

Postoje izuzeci: *Srpsko građansko vijeće* (SGV) se još za vrijeme rata bavilo pitanjem zločina počinjenih nad srpskim civilima i po tom pitanju se obraćalo i državnim ustanovama, a u vrijeme objavljivanja tekstova u štampi na jesen 1997. godine također su se javili za riječ, zahtijevajući razjašnjenje i priznavanje tih zločina.¹¹⁰

Istraživačko dokumentacioni centar (IDC) osnovan 2004. godine u Sarajevu i njegov direktor Mirsad Tokača također su se više puta uključivali u debatu, upozoravajući prije svega na prikazivanje broja žrtava zasnovano na činjenicama, te na objektiviranje diskusije.¹¹¹ *Inicijativa mladih za ljudska prava u BiH* je 2010. godine objavila komunique za štampu na temu „*Kazani i suočavanje sa prošlošću*“,

---

¹¹⁰ Vidi Pejanović 2002; Pejanović je bio predsjednik 1994. godine osnovanog SGV-a, te član ratnog Predsjedništva BiH; vidi i njegov intervju u *Danima*, 24.11.1997. te intervju sa Mladenom Pandurevićem, tadašnjim potpredsjednikom SGV-a u *Svijetu*, 30.11.1997.

¹¹¹ Vidi, naprimjer, *Slobodna Bosna*, 4.5.2006; intervju sa Mirsadom Tokačom i Svetozarom Pudarićem na Radio Slobodna Evropa: <http://www.slobodnaevropa.org/content/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

međutim, prema izjavama jednog od njegovih autora, medijska kampanja u vezi sa komunikeom nije bila dobro pripremljena i prošla je najvećim dijelom neprimijećeno.¹¹²

U vezi sa Pudarićevom inicijativom, za riječ su se javile i pojedine grupe iz civilnog društva iz Sarajeva: kada je Pudarić 2011. godine najavio svoju inicijativu za podizanje spomen-ploče, nekolicina organizacija mu je putem pisma izjavila svoju podršku, što je Pudarić onda objavio u javnosti.¹¹³ Godine 2014. su po prvi put predstavnici SGV-a, *Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca*, PEN-kluba i *Kruga 99* zajedno sa Svetozarom Pudarićem 26. oktobra obišli Kazane.¹¹⁴

Govorimo li, međutim, o istupima organizacija iz civilnog društva, tu se, generalno gledano, ipak radi o mjestimičnim istupima; one su do sada taj proces djelimično pratile, ali gotovo nikako nisu aktivno učestvovala u njegovom oblikovanju i rijetko su se javno izjašnjavale u vezi sa Kazanima. Kako se može objasniti to odsustvo sektora civilnog društva, ili barem njegovo krajnje diskretno učešće, naročito i od strane nevladinih organizacija iz oblasti tranzicijske pravde, kojih u Sarajevu nije malo?

Jedan od razloga mogao bi biti taj da im se tema Kazani u društvenopolitičkom smislu još uvijek čini previše šakljevom i da one smatraju važnijim, ili da im lakše pada, zahtijevati razjašnjenje i zalagati se protiv negiranja zločina u RS-u, naročito u vezi sa Srebrenicom. Kod drugih aktera u oblasti tranzicijske pravde u Sarajevu i u BiH, jedno od objašnjenja bi moglo biti i to da oni

---

¹¹² Razgovor autora sa jednim predstavnikom Inicijative mladih za ljudska prava u BiH (YIHR BiH), Sarajevo, februar 2015.

¹¹³ Vidi <http://www.klix.ba/vijesti/bih/podrska-inicijativi-za-podizanje-spomen-obiljezja-na-kazanima/11129035> (29.11.2011.)

¹¹⁴ <http://www.klix.ba/vijesti/bih/pudarc-i-moore-odali-pocast-zrtvama-na-kazanima-ovdje-je-pocinjen-ratni-zlocin/141026029#1> (26.10.2014.)

pažnju često nastoje skrenuti na zločine i negiranja na svim stranama, tako da im se bavljenje jednim specifičnim zločinom ne čini prikladnim. Još jedan razlog bi mogao biti taj što nevladine organizacije u oblasti tranzicijske pravde često sarađuju sa udruženjima žrtava i prenose njihove zahtjeve, dok jedno takvo udruženje ne postoji u slučaju porodica žrtava na Kazanima.

Prva i do sada jedina supstancijalna javna akcija civilnog društva, usmjerena protiv nedostatka priznavanja zločina počinjenih na Kazanima, predstavlja bdijenje UDIK-a ispred sarajevske Katedrale koje se desilo 25. oktobra 2014. godine. UDIK je već prije toga organizirao nekoliko drugih uličnih akcija, u znak protesta protiv zaboravljanja ili negiranja raznih ratnih zločina.¹¹⁵

Međutim, prilikom akcije u centru Sarajeva, organizatori su, što je znakovito, izostavili spominjanje riječi Kazani na svoja četiri transparenta, i ograničili su se na opće parole poput „*Šutnja je zločin*“ i „*Za sve žrtve rata*“: nekome ko prethodnog dana nije pročitao komunique ili ko nije direktno pitao, nije moglo biti jasno o čemu se zapravo radi. Za polusatno bdijenje, organizirano u subotu prijepodne, većina prolaznika također nije pokazala posebno zanimanje. Osim tri organizatora, samo se pet osoba pridružilo bdijenju, između ostalog i Jovanka Macanović, Dennis Gratz iz *Naše stranke* i Vuk Bačanović, novinar *Dana*.¹¹⁶ Ni sarajevski mediji nisu pokazali gotovo nikakvo zanimanje za tu akciju, dok je televizijska stanica iz Banja Luke kratko izvijestila o njoj.¹¹⁷ Međutim, iako je bdijenje naišlo na malen odziv, treba

---

¹¹⁵ U vezi s tim, vidi website UDIK-a: www.udik.org. U vezi sa akcijom od 25. oktobra 2014. ispred sarajevske Katedrale vidi UDIK-ovo saopćenje za javnost <http://www.udik.org/#!SAOP%C5%A0TENJE-ZA-JAVNOST-KAZANI/cf1/CB6CC16D-97B9-465D-8612-564314AB962F> (23.10.2014)

¹¹⁶ Moje opažanje u Sarajevu 25.10.2014.

¹¹⁷ Vidi <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=125253> (25.10.2014.).

napomenuti da je tom prilikom po prvi put u centru Sarajeva organizirana simbolička akcija u vezi sa Kazanima.

Također veoma diskretnu ulogu u suočavanju sa zločinima počinjenim nad srpskim civilima u opkoljenom Sarajevu uopće, ali i na Kazanima, do sada je igrala i međunarodna zajednica.

Čini se kako ni za vrijeme rata međunarodne organizacije nisu pokazale poseban interes za specifične zločine nad srpskim civilima u opkoljenom Sarajevu. Prilikom akcije „Trebević“ u oktobru 1993. godine, UNO je indirektno odigralo određenu ulogu: sredinom oktobra, Caco je zaplijenio nekoliko vozila UNPROFOR-a, što je izazvalo bijesnu intervenciju UN-ovog generala Cota kod Izetbegovića i prijetnju da će biti obustavljena humanitarna pomoć.¹¹⁸ Također se čini da je ta krađa, odnosno Cotova intervencija bila jedan od povoda za konačno provođenje akcije „Trebević“, koja se planirala već od jula.¹¹⁹ O sličnoj intervenciji UNO-a povodom situacije srpskih civila u opkoljenom Sarajevu nije poznato ništa, i čini se dosta značajnim to što se UNO u vezi sa Cacom više brinuo zbog svojih vozila, nego zbog njegovog ubijanja srpskih i drugih civila.¹²⁰

Što se tiče zapadnih medija, neki od njih su tokom rata izvještavali o akciji „Trebević“, ne baveći se pritom pitanjem

---

¹¹⁸ United Nations, Final Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (“Bassiouni-Report”), 1994, Annex “Chronology of the battle and siege of Sarajevo”, izvještaji od 17, 18, 19.10.1993.

<http://web.archive.org/web/20110629022434/http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-08.htm> ; Stjepan Šiber, *Prevare, Zablude, Istina. Ratni dnevnik 1993*, Sarajevo, Rabic, 2001, str. 242-243.

¹¹⁹ Bassiouni-Report, Annex, izvještaj od 26.10.1993.

¹²⁰ Tako se i u Bassiounijevom izvještaju o ratnim zločinima u ratu u Bosni i Hercegovini Caco spominje samo u kontekstu ukradenih vozila UNPROFOR-a

Cacinih zločina nad srpskim civilima.¹²¹ U drugim zapadnim prikazima koji potiču iz vremena rata, Caco i drugi sarajevski gospodari rata se, doduše, mjestimično spominju, ali više u nekom romantičnom obliku, kao u filmu „Bosna“ Bernharda Henrija Levyja.¹²²

I po završetku rata je međunarodna zajednica po pitanju Kazana odigrala samo povremenu ulogu. Povremeno se razmatrala ideja da se slučaj Kazani ponovo aktualizira pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Haagu. Neposredno nakon spektakularnih tekstova objavljenih na jesen 1997. godine, glavna haška tužiteljica Louise Arbour je na pitanje časopisa *Svijet* u vezi sa tom temom rekla sljedeće: *“U konkretnom slučaju o kojem pišu sarajevski listovi riječ je o ličnostima koje su već osuđene na lokalnom nivou, ali međunarodni sud može na osnovu svojih akata i propisa, ako nađe za to razloge, da otvori postupak za reviziju procesa.”*¹²³

De facto je Međunarodni sud za ratne zločine u Haagu, kao i za mnoge druge slučajeve, od 1995. godine i za Kazane prikupljao dokumente i izjave svjedoka, ali u konačnici ipak nije donio odluku o podizanju optužnice u vezi s tim slučajem.¹²⁴ Što se tiče međunarodnih medija nakon 1995. godine, djelimično postoje izvještaji neposredno nakon rata, tako recimo povodom spektakularne Cacine sahrane 1996. i medijskih otkrića 1997.

---

¹²¹ Vidi, naprimjer, *New York Times* 31.10.1993:

<http://www.nytimes.com/1993/10/31/world/new-horror-for-sarajevo-muslims-killing-muslims.html>

¹²² Film „Bosna“ (1994) na youtube:

<https://www.youtube.com/watch?v=rKyVzEdgawo>; isječki o Caci, Juki i Ćeli, koje Bernhard Henri Levy opisuje kao „legendarne“ i kao „les fameux voyous de Sarajevo“ („slavne sarajevske lupeže“): 00h12 i 1h26.

¹²³ *Svijet*, 21.12.1997.

¹²⁴ O istragama u Den Haagu vidi *Dani*, 7.1.2000. (“Cacini borci u Haagu?”), *Dani*, 4.2.2000. (“100 svjedoka protiv 10. Brdske”)

godine.¹²⁵ Međutim, u kasnijoj fazi se o tome više ne mogu pronaći bilo kakvi izvještaji u štampi, što se, s jedne strane, može objasniti generalno sve manjim zanimanjem za BiH u zapadnim medijima, a s druge strane time što se ti zločini teško mogu uskladiti sa slikom opkoljenog multikulturalnog Sarajeva.

U oblasti publicistike se, međutim, treba spomenuti jedna publikacija koja je posvećena toj temi: *graphic novel* Joea Saccoa pod naslovom „The fixer“ iz 2003. godine, koja, zasnovana na solidnim istraživanjima, tematizira pitanje kriminalnih gospodara rata u opkoljenom Sarajevu i njihovih spornih interpretacija, pritom se izričito baveći i zločinima počinjenima na Kazanima.¹²⁶

Što se tiče diplomatskih i međunarodnih zastupništava u samom Sarajevu, i oni također dugo vremena nisu pokazivali nikakvo javno zanimanje za tu tematiku, što može biti povezano i s time što se međunarodna zajednica ponaša krajnje povučeno na polju sjećanja na ratne zločine u Bosni i Hercegovini, sa izuzetkom Srebrenice.¹²⁷

Godina 2014. donijela je barem malu promjenu pošto su po prvi put dva predstavnika međunarodne zajednice posjetili Kazane: šef misije OSCE-a Jonathan Moore je na Pudarićev poziv 26. oktobra zajedno s njim posjetio Kazane, a nekoliko sedmica kasnije, zamjenik ambasadora SAD-a Nicholas Hill je sa Slobodankom Macanović bio na Kazanima.¹²⁸

---

¹²⁵ Vidi, naprimjer, *New York Times*, 12.11.1997, *Los Angeles Times*, 28.11.1997, *La Repubblica*, 23.11.1997.

¹²⁶ Sacco 2003. O Caci i Kazanima vidi str. 39-40, 66-67, 78-82, 88-90, 93-96.

¹²⁷ Usp. Nicolas Moll, “Fragmented memories in a fragmented country: Memory Competition and Political Identity-Building in Today’s Bosnia and Herzegovina”, u *Nationalities Papers* 41/6, 2013, str. 910-935.

¹²⁸ U vezi sa posjetom Jonathana Moorea: <http://www.klix.ba/vijesti/bih/pudaric-i-moore-odali-pocast-zrtvama-na-kazanima-ovdje-je-pocinjen-ratni->

Ostaje nam da vidimo da li će to zanimanje postojati i tokom sljedećih godina, i u kojoj će se mjeri odraziti na proces sjećanja.

3.9 Mjesta sjećanja

3.9.1 26. oktobar kao trostruko mjesto sjećanja: Kovači, Veliki park, Kazani

Ako se okrenemo pitanju fizičkih mjesta sjećanja na Cacu i njegove zločine, možemo utvrditi da su se tokom posljednjih dvadeset godina iskristalizirala tri mjesta: Kovači, Veliki park i Kazani. O Kovačima i Kazanima je već bilo riječi, zato se ovdje želim detaljnije posvetiti trećem navedenom mjestu: Velikom parku. U tom parku u centru Sarajeva, 28. oktobra 1993. godine ukopano je šest od devet policajaca koji su ubijeni prilikom Cacinog hapšenja, u ceremoniji u kojoj je učestvovalo nekoliko stotina ljudi, uključujući i predsjednika Izetbegovića.¹²⁹

To mjesto je nakon tog događaja uglavnom nestalo iz fokusa medijske pažnje, što se promijenilo u oktobru 2007. godine, nakon što su Dragan Vikić i Ismet Dahić demonstrativno napustili skup Ministarstva za boračka pitanja Kantona Sarajevo, protestirajući protiv odavanja počasti Caci koje su predložile „Zelene beretke“, i

---

zlocin/141026029 (26.10.2014.). U vezi sa posjetom Nicholasa Hilla: <http://www.klix.ba/vijesti/bih/nicholas-hill-posjetio-kazane/141112110> (12.11.2014.).

¹²⁹ Usp. Šiber 2001, str. 252. Imena ubijenih policajaca su: Admir Hebib*, Kemal Kojić*, Dragan Miljanović, Slaven Markešić, Srđan Bosiljčić, Elvir Šovšić*, Hamid Humić*, Jasmin Čamidžija*, Izet Karšić*. Osobe kojese obilježene sa * ukopane su u Velikom parku.

pozivajući umjesto toga na odavanje počasti policajcima koje je Caco ubio 26. oktobra 1993. godine.¹³⁰

Tokom sljedećih nekoliko godina, predstavnici Udruženja boraca „Branioci Bosne“ i Ministarstva za boračka pitanja Kantona Sarajevo išli su u Veliki park da odaju počast policajcima koje je ubio Caco.¹³¹

Jedno se pitanje, međutim, gotovo nikada ne postavlja: šta je sa ostala tri nebošnjačka policajca odnosno vojnika koji su ubijeni tog istog dana? Gdje su oni ukopani i da li kod njih postoje neka oficijelna odavanja počasti, to se u medijima ne spominje, što godišnjem sjećanju na 26. oktobar u Velikom parku daje pomalo neugodan okus.¹³²

Osim toga, Veliki park je također i mjesto na kojem je pod još uvijek nerazjašnjenim okolnostima 22. aprila 1992. godine vjerovatno ubijeno nekoliko srpskih ratnih zatvorenika. U Parku ne postoji nikakav spomen na njih, a radi se o temi o kojoj se u Sarajevu gotovo i ne govori.¹³³

Ta tri mjesta, Kovači, Veliki park i Kazani, sva su povezana sa 26. oktobrom, odnosno ta mjesta se na taj dan koriste kao mjesto sjećanja za polaganje vijenaca, pri čemu se i tu može uočiti određeni hronološki razvoj. Za Cacin grob na Kovačima to važi od 1996, za grobove policajaca u Velikom parku prije svega od 2007.

---

¹³⁰ Usp. *Dnevni Avaz*, 27.10.2007, *Feral Tribune*, 2.11.2007.

¹³¹ Vidi, naprimjer, *Dnevni Avaz*, 27.10.2009.

¹³² Prilikom polaganja vijenca u Velikom parku 26.10.2009. godine, Ismet Dahić, predsjednik „Branilaca Bosne“, barem je spomenuo taj problem: „Ovdje je ukopano šest policajaca, ali nema Dragana, Srđana i Slavena. Tada ih je neko razdvojio, a zajedno su bili na zadatku.“ *Dnevni Avaz* 27.10.2009.

¹³³ U vezi sa događajima u aprilu 1992. godine, vidi naprimjer saopćenje Tužilaštva BiH u januaru 2012: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Intenzivirana-istraga-u-predmetu-Veliki-park-123127.html> (10.1.2012.).

(barem je to mjesto od tada više u fokusu javnosti), za Kazane od 2011. godine. To je dovelo do zanimljive situacije da od 2011. godine u istom gradu istog dana postoji sjećanje na istu tematiku, ali je to sjećanje različitih dimenzija i odvija se na radikalno različite načine, što je Vildana Selimbegović označila kao „*triparitetno obilježavanje*“.¹³⁴ Pri čemu se može postaviti i pitanje zašto baš 26. oktobar povezuje sva tri mjesta. Za Kovače i Veliki park, taj izbor se čini logičnim jer se radi o danu smrti Cace odnosno policajaca ubijenih prilikom Cacinog hapšenja, ali ne čini se baš logičnim i kao dan odavanja počasti žrtvama na Kazanima, budući da na taj dan na Kazanima niko nije ubijen. Međutim, za žrtve se ne ističe neki posebni drugi datum kao alternativa jer su ubistva na Kazanima počinjena na različite datume i bilo bi problematično privilegirati dan smrti jedne od žrtava u odnosu na dan smrti drugih žrtava.

To što je Pudarić kao datum za polaganje vijenca i za sjećanje na žrtve na Kazanima odabrao 26. oktobar, pokazuje još jednom u kojoj se mjeri to sjećanje etabliralo kao svjesna protureakcija protiv sjećanja na Cacu na Kovačima.

3.9.2 Druga mjesta (ne-)sjećanja

Pored Kovača, Velikog parka i Kazana postoje i druga mjesta koja su na ovaj ili onaj način povezana sa Cacom ili žrtvama njegovih zločina, ali nisu označena ili se ne nalaze u fokusu javnosti.

Mjesto na kojem je prilikom hapšenja Cace 26. oktobra 1993. godine ubijeno devet policajaca nije označeno.¹³⁵ Gaj i Grm Maline, dva mjesta na kojima je, osim na Kazanima, krajem 1993.

---

¹³⁴ *Oslobođenje*, 26.10. 2013.

¹³⁵ Na Bistriku, u Ulici 6. novembra (danas ulica Bistrik), u blizini Sedam Braće.

godine ekshumirano osam žrtava Cacinih zločina i koja se nalaze nedaleko od centra grada, niti su označeni spomen-pločama, niti su mjesta bilo kakvih aktivnosti posvećenih sjećanju; oba mjesta toliko su nestala iz kolektivne svijesti – odnosno nikada nisu stvarno ni dospjeli do nje – da čak ni osobe koje se bave temom Caco jednim dijelom ne znaju gdje se ta mjesta nalaze ili još nikada nisu čule za njih.¹³⁶

Osim toga, postoje još i grobovi ekshumiranih i identificiranih žrtava sa Kazana koje je ukopala njihova rodbina i koji su raspoređeni po nekolicini grobalja u Sarajevu i drugdje. Međutim, do sada nije poznato da je na te grobnice, osim pripadnika njihove rodbine, bilo ko u znak sjećanja oficijelno položio vijence. Individualna mjesta ukopa raznih žrtava, kao i činjenica da više žrtava još nije pronađeno ili identificirano, također pojašnjava iz čega proizilazi simbolička snaga Kazana kao mjesta sjećanja: to je mjesto koje najviše ujedinjuje sve žrtve.

Osim neoznačenih mjesta postoji, međutim, još jedno fizičko mjesto u Sarajevu koje ne odaje počast žrtvama, ali izričito odaje počast Caci: Osnovna škola Edhem Mulabdić na Bistriku. Kao i na mnogim drugim sarajevskim školama i javnim ustanovama, i tamo su nekoliko godina nakon rata postavljene zlatne plakete sa imenima poginulih vojnika Armije BiH iz te općine. Na vanjskom zidu škole na Bistriku nalazi se 49 takvih plaketa, među njima i jedna sa natpisom „Mušan Topalović, 1957-1993“.

Dok se o grobnici na Kovačima redovno priča i raspravlja, ta plaketa dosad gotovo da nije bila tema javnih diskusija. Međutim, postoji jedan izuzetak: 2004. godine su predstavnici ministarstava nadležnih za odgoj iz RS-a i Federacije postigli dogovor za izradu zajedničkog plana kriterija u vezi sa nazivima i simbolima škola,

---

¹³⁶ Lično ispitivanje među novinarima i drugim osobama, Sarajevo, februar 2015.

gdje su se između ostalog obvezali na to da škole neće nositi neko ime koje *“predstavlja datum, događaj, vojnu jedinicu ili vojnu ličnost iz posljednjeg rata i ličnosti iz prethodnih ratova koje su nanijele štetu drugim narodima”*.¹³⁷

U svom izvještaju o (ne)implementiranju tog sporazuma, zajednički Odbor za koordinaciju provedbe tih kriterija skrenuo je, između ostalog, pažnju i na školu Edhem Mulabdić i njenu „ploču s imenom *Mušana Topalovića Cace i drugih, što nije u skladu sa Kriterijima*”.¹³⁸ Nadležni predstavnik Ministarstva prosvjete i kulture RS-a Ranko Savanović, interno i javno je upozoravao na to da bi Kanton Sarajevo trebao ispuniti svoje obaveze, međutim, kantonalna vlast do danas nije poduzela ništa po tom pitanju.¹³⁹

Dok neuklanjanje Cacine plakete sa škole ilustrira još uvijek prisutnu nespremnost na diranje u postojeća odavanja počasti Caci, odnos prema jednom drugom, u ovom slučaju nematerijalnom mjestu sjećanja, pokazuje da se na oficijelnom nivou tokom posljednjih nekoliko godina, kako se čini, razvija barem veća suzdržanost po pitanju novih odavanja počasti.

Od 2008/09. godine, komisija Federalnog ministarstva za boračka pitanja u dogovoru sa raznim boračkim udrugama iz Federacije nastoji izraditi oficijelni „Spisak organizatora otpora u BiH“. U listi prijedloga „Zelenih beretki“ bili su, između ostalog,

---

¹³⁷ Odbor za koordinaciju provedbe Privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika, Kriterije za nazive i simbole škola (2004), objavljeno u: Fondacija lokalne demokratije, Analiza provedbe kriterija za školske nazive i obilježja, Sarajevo, 2008, str. 55-56:
<http://www.fld.ba/upload/documents/publikacije/bilten7.pdf>

¹³⁸ Odbor za koordinaciju provedbe Privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika, Izvještaj o provedbi kriterija za nazive i simbole škola, 2007, str. 3 (kopija u posjedu autora).

¹³⁹ Razmjena mailova autora i Ranka Savanovića, februar 2015. Vidi i *Nezavisne Novine*, 24.2.2007, 19.5.2008.

navedeni i Caco i drugi kriminalni branioci opkoljenog Sarajeva; međutim, oni nisu uvršteni u privremenu listu komisije sastavljenu 2011. godine, što je dovelo do protesta Zelenih beretki. Ta rasprava još nije okončana, što se čini jednim od razloga zašto lista do početka 2015. godine još uvijek nije zaključena.¹⁴⁰

3.10 Caco, Kazani i 26. oktobar kao politički instrumenti za borbu

Poteškoćama u vezi sa konstruktivnim bavljenjem zločinima u Kazanima već 20 godina doprinosi i to što se Kazani povezuju sa mnogim drugim pitanjima, odnosno što se tema Kazani u političkoj areni redovno koristi kao argument za druge kontroverze i sukobe.

Jedno od centralnih pitanja koje se eksplicitno ili implicitno postavlja u vezi sa Cacom i njegovim zločinima i koje je politički posebno brizantno glasi, u kojoj je mjeri političko rukovodstvo tadašnje Republike BiH – i ko sve u tom rukovodstvu – znao o Cacinim zločinima, odnosno ko ih je prikrivao ili barem tolerirao.

Već u novembru 1997. godine, *Svijet* je pisao da se sve diskusije u štampi o Caci i njegovim ljudima samo “*u prvoj instanci tiču njega i njih. Sve je, zapravo, usmjereno prema nalogodavcima koji su Cacu proizveli, njime upravljali, a potom ga, kada im više nije trebao, likvidirali.*”¹⁴¹ Eksplicitno se prije svega radi o pitanju: koju ulogu je imao Alija Izetbegović i u čemu leži njegova odgovornost za Cacine zločine?

Problem predstavlja to što je to pitanje odgovornosti veoma brzo uvučeno u političke rovovske bitke bošnjačkih elita, koje od tada

---

¹⁴⁰ *Oslobođenje*, 4.3.2011, 17.3.2011, 31.7.2014.

¹⁴¹ *Svijet*, 16.11.1997.

utiču na njega. Linija fronta se pritom, između ostalog, proteže između Sefera Halilovića i njegovih pristalica, s jedne, i pristalica Alije Izetbegovića, s druge strane: Izetbegovićeve frakcija je već za vrijeme rata potencirala diskurs da je Sefer Halilović, do jula 1993. godine načelnik Štaba Vrhovne komande Armije Republike BiH, bio dio problema vezanih za Cacu, da je potpomagao Cacu i druge kriminalne elemente i da je tek nakon njegovog odlaska s položaja na ljeto 1993. godine i Caco mogao biti uklonjen u okviru akcije „Trebević“. Sefer Halilović i njegove pristalice uvijek su se žestoko protivile tim optužbama i umjesto toga upućivali na Aliju Izetbegovića kao glavnog odgovornog za Cacine zločine, optužujući ga da vodi kampanju protiv Halilovića kako bi zaštitio sebe.

Te političko-lične rovovske bitke od rata do danas potkrepljivane su saopćenjima u štampi i objavljivanjem memoara i drugih publikacija; kao dva markantna primjera se, s jedne strane, mogu navesti memoari Fikreta Muslimovića, u kojima visokopozicionirani general Armije RBiH i savjetnik Alije Izetbegovića žestoko napada Halilovića¹⁴²; s druge strane se nalazi knjiga „Državna tajna“ Semira Halilovića, sina Sefera Halilovića, spis u kojem on brani svog oca i optužuje Izetbegovića, navodeći kako je Izetbegović izrežirao akciju „Trebević“ da bi diskreditirao Halilovića i maknuo ga s pozicije.¹⁴³

U tom kontekstu i pitanje Cacine smrti predstavlja brizantnu temu oko koje se vode žestoke borbe. Oficijelna verzija prema kojoj je Caco nakon svog hapšenja ubijen prilikom pokušaja bijega,

---

¹⁴² Fikret Muslimović. *Argumenti i sjećanja o ratu*, knj. 1 (1990.-1993.), Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2006. U vezi sa optužbama vezanim za kolaboraciju Halilovića i Cace, vidi prije svega str. 349-353, 391-395.

¹⁴³ Semir Halilovic, *Državna tajna*, Sarajevo, 2005.

veoma brzo se počela dovoditi u pitanje; druga verzija glasi da ga je ubio zamjenik Ministra unutrašnjih poslova Avdo Hebib, čiji je sin bio jedan od policajaca ubijenih istog dana prilikom Cacinog hapšenja. Međutim, hipoteza koja do danas uglavnom kruži jeste ona prema kojoj je Izetbegović naložio Cacinu likvidaciju kako bi se oslobodio svjedoka opasnog za njega samog. Oko te teme do danas se vođe žestoke rasprave i ona je, unatoč raznim izjašnjenjima i izjavama svjedoka, do danas nerazjašnjena.¹⁴⁴

I u konkurenciji između dva veoma značajna aktualna bošnjačka političara, Bakira Izetbegovića, na jednoj, i Fahrudina Radončića, na drugoj strani, Caco i njegovi zločini koriste se redovno kao dio kampanja međusobnog optuživanja da onaj drugi sarađuje sa kriminalnim elementima. Radončić, koji je bio šef kabineta Sefera Halilovića, od 2010. godine zajedno sa *Dnevnim avazom* redovno napada Bakira Izetbegovića koji nije bio samo Alijin sin, nego je za vrijeme rata bio i šef njegovog kabineta, što dozvoljava optužbu da je ne samo Alija Izetbegović, nego i Bakir Izetbegović 1993. godine znao za Cacine kriminalne aktivnosti i da ih je prikrivao.¹⁴⁵

Cacini zločini nisu postali argument samo u političkoj areni u kojoj se vodi sukob između rivala iz bošnjačkih stranaka u Sarajevu, nego je to slučaj i u RS-u, pri čemu se ovdje ne radi o unutarsrpskim sukobima, nego o temi vezanoj za odbranu od diskursa o ratnim zločinima RS-a, te se ti zločini koriste i za razračunavanje sa Federacijom BiH i državom BiH.

---

¹⁴⁴ U vezi sa diskusijama i optužbama vezanim za Cacinu smrt, vidi, naprimjer, Šiber 2001, str. 251 ; Divjak 2004, str. 229 ; *Dani*, 24.11.1997. ("Ko je ubio Cacu?"), 8.12.1997. ("Kako je ubijen Caco"), 27.5.2005. ("Ko je ubio Cacu"), 1.7.2005. ("Da, ja sam pucao u Cacu!"), *Dnevni Avaz*, 2.9.2013, 21.4.2014.

¹⁴⁵ Vidi *Dnevni Avaz* 27.10.2010. ("Bakir i Caco"), 21.4.2012, 2.9.2013, 7.9.2013, 23.7.2014.

Caco i Kazani su u RS-u, generalno gledano, već dugi niz godina sastavni dio nastojanja da se odvrti pažnja od vlastitih zločina odnosno da se muslimanske žrtve kompenziraju srpskim žrtvama i da se, naprimjer, od Kazana napravi neka vrsta Srebrenice.

Kada se 2001. godine nagovještavalo podizanje Memorijalnog centra u Potočarima, srpske izbjeglice iz Sarajeva su, naprimjer, zahtijevale da se zauzvat i na Kazanima mora izgraditi spomen-mjesto.¹⁴⁶ To što na Kazanima ne postoji spomen-mjesto, višestruko je kao argument koristio Marko Pavić, gradonačelnik Prijedora, kako bi opravdao nepodizanje spomenika u Omarskoj.¹⁴⁷

Generalno gledano, Caco i Kazani predstavljaju važan sastavni dio srpsko-nacionalističkog diskursa koji u središte ratnih dešavanja postavlja sudbinu Srba u Sarajevu i pritom Sarajevo sveukupno označava kao „*koncentracioni logor za Srbe*“¹⁴⁸, a u odnosu na sudbinu Srba u Sarajevu govori o „*genocidu*“¹⁴⁹ ili o „*najvećem etničkom čišćenju u Europi od Drugog svjetskog rata*“¹⁵⁰, predstavljajući istovremeno opsadu Sarajeva i vlastite

---

¹⁴⁶ *Dani*, 6.4.2001. Usp. Ger Duijzings, „Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia.” Bougarel, Xavier, Elissa Helms, and Ger Duijzings (ur.): *The new Bosnian mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War-Society*. Hampshire: Ashgate, 2007, str. 141-166, 162.

¹⁴⁷ *Dani*, 16.5.2007, i *Nezavisne Novine* 8.8.2009. Usp. Jovana Mihajlović-Trbovc, *Public narratives of the past in the framework of Transitional Justice Processes: The case of Bosnia and Herzegovina*. Ph.D. diss., University of Ljubljana, 2014, str. 197.

¹⁴⁸ Vidi, naprimjer, dokumentarni film „Sarajevo, logor(i) za Srebe” (2009) Milana Kneževića i Dalibora Josipovića po narudžbi *Saveza logoraša Republike Srpske*: https://www.youtube.com/watch?v=n5_EwiU3Rn0

¹⁴⁹ Tako, naprimjer, u septembru 2012. predstavnik SNSD-a Drago Kovač, citirano na <http://www.radiosarajevo.ba/novost/89737> (12.9.2012.); vidi također <http://www.blic.rs/forum/index.php?topic=5375.0> (2.10.2009.)

¹⁵⁰ Tako naprimjer *Glas Srpske*, 6.4.2012. („*najvećeg etničkog čišćenja u Evropi od Drugog svjetskog rata*“)

zločine kao bezazlene ili ih prešućujući.¹⁵¹ Pritom se odnosi između Alije Izetbegovića i Cace i u RS-u iskorištavaju za to da se Alija Izetbegović učini direktno odgovornim za “*likvidaciju Srba u Sarajevu*”.¹⁵²

Osim toga se iskorištavaju i drugi aspekti teme vezane za Kazane kako bi se politiziralo protiv BiH: kada je 2011. godine Kantonalni sud u Sarajevu Samira Bejtića oslobodio od optužbi, vlada RS-a je to označila kao još jedan dokaz za to da je pravosuđe u BiH orijentirano jednostrano antisrpski, a zastupnik SNSD-a Saša Košarac tu presudu je iskoristio kao još jedan argument za traženu reformu pravosuđa, označavajući oslobađajuću presudu kao “*dodatnu potvrdu da je BiH neodrživa zemlja*”.¹⁵³

U Sarajevu se u pravilu te instrumentalizacije Kazana ignoriraju ili odbacuju kao propaganda, a često služe i kao izgovor da se više ne treba dalje baviti temom zločina nad Srbima u opkoljenom Sarajevu. Oficijelni bošnjački predstavnici do danas pred srpskom publikom izbjegavaju osvrtnje na temu Caco i Kazani.

Izuzetak predstavlja Bakir Izetbegović koji se u novembru 2010. godine u razgovoru sa beogradskom radio-stanicom B92 izvinio za „*za svakog nevinog čovjeka kojeg je Armija BiH ubila*”, spomenuvši pritom i Cacu – međutim, ne toliko kao simbol zločina, nego kako

---

¹⁵¹ U taj diskurs se uklapa i izjava SNSD-ovog političara Saše Košarca: “*Celo Sarajevo je, zapravo, spomenik srpskog stradanja.*” <http://admin.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:414394-RS-Srbima-ubijenim-na-Kazanima-spomen-centar> (12.1.2013).

¹⁵² Tako, naprimjer, Branislav Dukić, predsjednik Saveza logoraša RS, citirano u *Nezavisne Novine*, 27.10.2011; vidi također http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:277281-Kazani-kriju-zrtve (3.8.2005): “*Najveći zločinac Mušan Topalović Caco dugo je bio desna ruka Alije Izetbegovića.*”

¹⁵³ *Nezavisne Novine*, 6.12.2011.

bi ilustrirao koliko se vlada BiH još za vrijeme rata suprotstavljala zločinima u vlastitim redovima:

“Mi [smo] sistematski zaustavljali zločine i kažnjavali zločince (...) I naša izvinjenja su išla odmah, '93. godine mi smo ovdje u Sarajevu, opkoljenom Sarajevu u kojem je dnevno ubijano 15 ljudi, imali obračun unutar bošnjačke... I mi smo zaustavili Cacu koji je vodio Srbe na kopanje, zatim su nestajali ljudi.”¹⁵⁴

Ovdje je signifikantno to što Bakir Izetbegović tu temu koristi prvenstveno za rasterećenje samog sebe, i što se za Cachine zločine koriste formulacije koje djeluju bezazleno. Međutim, Izetbegović je tu kao Cachine žrtve eksplicitno spomenuo Srbe; u prethodno navedenim unutarbošnjačkim rovovskim bitkama one se spominju rjeđe od (većinski bošnjačkih) policajaca ubijenih prilikom Cacinog hapšenja, kao da se ubijanje Bošnjaka čini gorim od ubijanja Srba i kao da se u Sarajevu to može bolje politički iskoristiti.¹⁵⁵

Tako sada imamo situaciju da se u bošnjačkim diskursima o Caci i Kazanima srpske žrtve ponekad čak ni ne spominju, a u bosanskosrpskim diskursima se pojavljuju krajnje izobličeni i u pretjeranoj mjeri.

Instrumentalizacije su dio svake političke rasprave i ne predstavljaju nikakav monopol nacionalističkih snaga, nego se mogu pronaći i u liberalnim medijima koji učestvuju u prethodno navedenim rovovskim bitkama i pritom zauzimaju određenu stranu. I naravno da je pitanje odgovornosti za Cacu legitimno i važno, i

---

154

http://www.b92.net/info/emisije/kaziprst.php?yyyy=2010&mm=11&nav_id=469458 (1.11.2010.)

¹⁵⁵ Kada, naprimjer, *Dnevni avaz* (7.9.2013.) napada Aliju Izetbegovića zbog njegovih veza sa Cacom, novine u vezi sa Cacinim zločinima navode samo policajce ubijene 26.10.1993.

često je opravdana i pobuna izazvana pokušajima relativiziranja njegovih zločina. Međutim, pritom problem predstavlja to što se mnogima ne radi o pronalaženju istine, nego o sticanju prednosti u političkoj borbi, i što ta pobuna često ima čisto instrumentalno-stratešku funkciju.

Zbog svega toga, pitanje zločina i njihovih žrtava gotovo da postaje potpuno sporedno, a instrumentalizacije na bošnjačko-nacionalističkoj i srpsko-nacionalističkoj strani predstavljaju jasnu hipoteku koja otežava jedno ozbiljno i konstruktivno bavljenje zločinima na Kazanima.

3.11 Caco i Kazani kao pojedinačni slučajevi?

Da li se u slučaju Cace i Kazana radilo o pojedinačnim slučajevima ili ne, jedno je od centralnih pitanja koje već više od 20 godina prati rasprave u vezi sa zločinima nad Srbima u opkoljenom Sarajevu.

Neposredno nakon akcije „Trebević“, u oktobru 1993. godine, *Oslobođenje* je objavilo karikaturu koja prikazuje dobro uređenu, discipliniranu vojnu jedinicu koja prilikom marširanja iz reda izbacuje jednog od svojih vojnika koji na sebi nosi etiketu „Kriminal“.¹⁵⁶

Karikatura oslikava oficijelno tumačenje tog događaja u Sarajevu, prema kojem se u slučaju Cace i njegovih ljudi radilo o pojedinačnim slučajevima u jednoj inače besprijekornoj armiji. Taj diskurs je veoma snažan i održao se do danas, pri čemu se uz detaljnije posmatranje mogu razlikovati različiti nivoi individualiziranja: za ubistva na Kazanima odgovoran je bio samo

---

¹⁵⁶ *Oslobođenje*, 28.10.1993.

Caco; samo mali broj vojnika iz 10. brdske brigade učestvovao je u zločinima; ako se spominje 10. brdska brigada kao takva, onda se sve ograničava na te pojedince; a osim Kazana nije bilo drugih zločina, odnosno: fokus se usmjerava na Kazane, a o drugim mjestima zločina se ne govori.

Za te diskurse individualiziranja mogu se uočiti dvije vrste motivacije: oni služe tome da se suprotstavi pretjerivanju ili uopćavanju, ili da se minimizira dimenzija zločina i pitanje vlastite odgovornosti. Ti naponi koji teže ka individualiziranju mogu se susresti kako na političkom nivou, tako i u sudskim postupcima: u raznim postupcima vođenim protiv pripadnika 10. brdske brigade, uobičajena strategija odbrane bila je ta da se sva krivica prebacuje na Cacu, a da se lično učešće u ubistvima ili negira ili pravda argumentom da se moralo izvršiti naređenje.¹⁵⁷

Zanimljivo je to što tendencija prema individualiziranju nije odsutna ni kod medija i osoba koje se kritički odnose prema Caci, bilo to iz ubjeđenja ili zato što na taj način optužbe možda djeluju prihvatljivije.

Tako, naprimjer, prethodno navedena, slavna rečenica *Dana* iz novembra 1997. godine – “*Ubistva u Kazanima su tamna mrlja na svijetloj ratnoj historiji Sarajeva*”¹⁵⁸ – nije neproblematična jer oznaka „mrlja“ zločine implicitno predstavlja kao nešto izolirano. Pojam „mrlja“ od tada se koristi redovno¹⁵⁹, ali i u drugim varijacijama koje pokazuju da se tu možda i nije radilo o pojedinačnom slučaju: tako je 2012. godine TV-magazin *60 minuta*

---

¹⁵⁷ Tako se u procesu 1994. godine glavni diskurs odbrane sastojao iz tvrdnje da optuženi “*nisu imali izbora: radi što ti komandant naredi, ili ode glava!*” *Oslobođenje*, 7.12.1994.

¹⁵⁸ *Dani*, 10.11.1997.

¹⁵⁹ Kao “*mrlja na odbrani Sarajeva*” Kazane označava, naprimjer, i *Start*, 15.4.2008.

Kazane opisao kao „*najtamniju i najveću mrlju*“ u historiji odbrane opkoljenog Sarajeva.¹⁶⁰

Istovremeno treba naglasiti i to da se ti diskursi individualiziranja već 20 godina kritički propituju. Kada je mostarski *Dnevni list* 2011. godine spomenuo to “*što je bošnjački politički i vojni vrh proglasio Mušana Topalovića Cacu glavnim krvnikom, monstrumom i “našom budalom*”, navodi se: “*Naravno, javnost jako dobro razumije, brojni su i živi svjedoci ratne drame nebošnjaka u Sarajevu, da izrod i kriminalac Caco nije jedini činio niti je isključivo odgovoran za stravična silovanja, mučka ubojstva, bacanje djevojaka s višekatnica u jame i kontejnere.*”¹⁶¹

To individualiziranje se i u samom Sarajevu redovno dovodi u pitanje, uz ukazivanje na to da se u slučaju Cace i zločina na Kazanima nije radilo o pojedinačnim slučajevima.

U novembru 1997. godine *Svijet* je, naprimjer, objavio intervju sa Mladenom Pandurevićem, potpredsjednikom SGV-a, pod naslovom „*Nije bio samo Caco*“, u kojem Pandurević, između ostalog, govori i o zločinima jedne druge vojne jedinice, 7. brdske brigade, nad srpskim civilima u sarajevskim naseljima Hrasno, Hrasno Brdo, Aneks i Mojnilo.¹⁶² A 2014. godine je Vuk Bačanović u *Danima* postavio pitanje: “*Koliko je bilo Kazana u Sarajevu?*”, osvrćući se pritom i na sliku „mrlje“: “*Da li je postojeća “mrlja” samo mrlja od Kazana (...) ? U ratnom Sarajevu su se, to se mora otvoreno reći, dogodili i drugi zločini nad srpskim civilima, ne manje stravični od Kazana.*” U članku se zatim navodi više konkretnih primjera ubistava i silovanja srpskih civila, “*neki od ratnih zločina*

---

¹⁶⁰ Na sličan način pisalo je, naprimjer, i *Oslobođenje*, 5.2.2005: “*Kazani su najcrnja rupa opkoljenog Sarajeva, a bilo je još mnogo grupnih ili pojedinačnih zločina i nasilja svake vrste.*”

¹⁶¹ *Dnevni List*, 15.11.2011.

¹⁶² *Svijet*, 30.11.1997.

nad srpskim civilima kojih nema u kolektivnom pamćenju Sarajeva".¹⁶³

Među poznatije, ali u samom Sarajevu veoma rijetko otvoreno spominjane zločine spada i ubistvo šest članova porodice Ristović u julu 1992. godine u naselju Velešići, kao i zločini u kasarni „Viktor Bubanj“ koja je za vrijeme rata bila pretvorena u vojni zatvor: prema navodima Tužilaštva BiH, tu je između maja i novembra 1992. godine držano *“zarobljeno najmanje dvjesto civila srpske nacionalnosti, kojima nije bio saopšten razlog zarobljavanja, niti je protiv većine njih vođen krivični postupak”*, a tu *“su zarobljeni civili bili podvrgnuti namjernom nanošenju snažnog fizičkog ili duševnog bola ili patnje (mučenje), nanošenju povreda fizičkog integriteta ili zdravlja i prisiljavanju na prinudni rad, što je imalo za posljedicu smrt osamnaest zatvorenika”*.¹⁶⁴

Na te slučajeve stalno upućuju mediji i organizacije iz RS-a, pri čemu je to uglavnom povezano sa već navedenim problemom da se brojevi sistematski uvećavaju.¹⁶⁵

---

¹⁶³ *Dani*, 31.10.2014.

¹⁶⁴ <http://www.tuzilastvobih.gov.ba/?id=1281&jezik=b>: Optužnica protiv tri osobe zbog ratnog zločina u Kasarni „Viktor Bubanj“, 12.12.2011. U vezi sa ubistvima članova porodice Ristović, vidi Karović-Babić 2014, str. 238-239.

¹⁶⁵ U pravilu se tako u vezi sa kasarnom „Viktor Bubanj“ govori o tome da je *“za vreme rata ubijeno u logoru na stotine Srba”*. Tako, naprimjer, tvrdi Branislav Dukić, predsjednik Saveza logoraša RS, u decembru 2013. godine za novine *Novosti*, <http://admin.novosti.ba/ vesti/ planeta.300.html:469549-BiH-Organizovan-teror-nad-Srbima> (20.12.2013.)

3.12 Zločini protiv Srba u opkoljenom Sarajevu

3.12.1 Ko je šta znao za vrijeme rata?

U januaru 1993. godine, *Dani* su objavili članak od više stranica o temi „Srbi u Sarajevu“, u kojem je dobro opisana teška situacija Srba u opkoljenom Sarajevu: oni su, kao i svi ostali građani Sarajeva, živjeli u strahu „*od granata i snajperskih hitaca Srba sa brda*“, čemu još treba dodati i teret optužbi vezanih za kolektivnu krivicu i strah „*od užasne mogućnosti da vas, samo zato što ste Srbin, neki naoružani ljudi odvedu iz vlastitog stana, reda za vodu ili radnog mjesta i da se više nikada ne vratite.*”

Novinar nastavlja: „*Broj takvih slučajeva se penje već na desetine, a o njima se, nažalost, javno malo govori*”, te navodi nekoliko primjera ubistava.¹⁶⁶ Taj devet mjeseci prije akcije „Trebević“ objavljeni tekst izričito tvrdi da se o zločinima nad srpskim civilima gotovo uopće nije javno govorilo, ali ilustrira i to da su oni bili itekako poznati, što se moglo zaključiti i na osnovu drugih, u štampi povremeno objavljenih tekstova. Tako su već i nekoliko mjeseci prije toga u sarajevskoj štampi izlazili pojedini izvještaji koji su govorili o ubistvima počinjenim nad Srbima, naprimjer u *Oslobođenju* u julu 1992. godine o ubistvu porodice Ristović.¹⁶⁷

Da su državnim institucijama u Sarajevu ti zločini bili poznati veoma brzo, pokazuju i izjave koje su davali predstavnici tih institucija.

---

¹⁶⁶ *Dani*, 29.1.1993.

¹⁶⁷ *Oslobođenje*, 12.7.1992.

Nakon ubistva porodice Ristović u julu 1992. godine, Ministar unutrašnjih poslova Jusuf Pušina i Ministar odbrane Jerko Doko objavili su saopćenje u kojem naglašavaju da je *“ovo nedejelo (...) direktno usmjereno protiv zajedničkog suživota na ovom prostorima”* i da *“uvjeravamo domaću i svjetsko javnost, a posebno građane srpske nacionalnosti, da ce državni organi Republike Bosne i Hercegovine zaštititi njihovi ličnu i imovinsku sigurnost i tom svim mjerama koje joj stoje na raspolaganju.”*¹⁶⁸

Sigurnost srpskih građana u Sarajevu bila je, naprimjer, i tema sjednice Predsjedništva RBiH, održane 24. oktobra 1992. godine, na kojoj je predsjednik Izetbegović naglasio da je u razgovoru s građanima koji su upućivali navedene prijetnje *“vrlo strogo stavljeno do znanja da je takva osvetnička akcija ne samo nedozvoljena i neprimjerena nego i da će od strane legalne vlasti BiH biti najodlučnije spriječena”*.¹⁶⁹

Također su od prve godine rata u državnim i vojnim institucijama u Sarajevu prikupljane informacije o takvim zločinima.¹⁷⁰ Vlada, međutim, dugo vremena nije poduzimala konkretne mjere s ciljem promjene situacije. Sve se svelo na mjestimične intervencije prvenstveno srpskih dužnosnika pri Armiji i vladi, kao što su general Jovan Divjak ili Mirko Pejanović, član ratnog Predsjedništva BiH, kojima su članovi srpskih porodica redovno ukazivali na takve slučajeve, i koji su onda nastojali pomoći.¹⁷¹ Jedna Divjakova izjava čini se kao dobar rezime Izetbegovićevog

---

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Zapisnik 172. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 24. oktobra 1992, citirano u Karović-Babić 2014, str. 240.

¹⁷⁰ Tako je postojala Državna komisija za kontrolu postupanja pripadnika Armije BiH, čiji je zamjenik predsjednika, Miodrag Simović, u jednom intervjuu za *Dane* 29.1.1993. godine izjavio: *“Svakodnevno nam se obraća veliki broj građana bilo usmeno ili pismeno. Najveći broj predstavlja se odnosi na nezakonito lišenje slobode.”* Kod tih slučajeva, *“preko 90% je riječ o Srbima”*.

¹⁷¹ Usp. Divjak 2004, str. 140-141; Pejanović 2002, str. 135-137.

stava: „*Dok je na jednoj strani od Bošnjaka tražio da poštuju Srbe i Hrvate, na drugoj je štitiio gospodare rata koji su harali po Sarajevu.*“¹⁷²

Posebno što se tiče Cace i njegovih zločina protiv sarajevskih Srba, Alija Izetbegović u svojim 2000. godine objavljenim memoarima piše da je o tome saznao prvenstveno iz jednog pisma Jovana Divjaka iz maja 1993. godine, i da je to pismo predstavljalo bitan povod za pokretanje akcije protiv Cace.¹⁷³

Ovakvo prikazivanje se, međutim, može označiti kao očigledan pokušaj naknadnog legitimiranja vlastitog ponašanja i predstavljanja sebe u pozitivnom svjetlu. Kako Izetbegović na drugom mjestu u svojim memoarima piše, njegovo naređenje da se pripremi plan za Cacinu svrgavanje s moći uslijedilo je nakon što se Čelo sa svojim jedinicama 2./3. jula javno usprotivio vladi, blokiravši jedan dio starog grada.¹⁷⁴

Nije, dakle, briga za srpske ili druge civile motivirala Izetbegovićevu reakciju protiv Cace, nego činjenica da je on u otvorenoj pobuni protiv državne i vojne vlasti direktno podrivao autoritet Predsjedništva i armije.

Također je teško zamisliti da Izetbegović prije maja 1993. godine nije znao ništa o Cacinim kriminalnim aktivnostima.

Jovan Divjak u svojim Memoarima piše da je Caco bio najgori od svih lokalnih gospodara rata, ali „*ništa se nije promijenilo, unatoč informacijama koje smo svakodnevno dobivali o tim bandama koje su krale auta i terorizirale civile, prije svega nemuslimane.*“¹⁷⁵

---

¹⁷² Divjak 2004, str. 228.

¹⁷³ Alija Izetbegović, *Sjećanja. Autobiografski zapis*, Sarajevo, 2000, str. 170.

¹⁷⁴ Ibid., str. 154. Usp. Hoare 2004, str. 99.

¹⁷⁵ Divjak 2004, str. 141.

Iako su se mnogi dokumentirani zločini na Kazanima desili u ljeto 1993. godine, na nivou vlade su već tokom prve ratne godine postojali dokumentirani slučajevi Cacinih zločina: „*Savjet za zaštitu ustavnog poretka*“ pod nadležnošću Predsjedništva, od kraja 1992. godine bavio se Cacinim kriminalnim aktivnostima¹⁷⁶, a od početka 1993. godine, Službe vojne bezbjednosti prikupljale su „*podatke o svim slučajevima zlostavljanja građana od strane Cace i njegovih poslušnika*“.¹⁷⁷ Ako želimo povjerovati u Izetbegovićevu tvrdnju kako dugo vremena nije znao ništa o Cacinim zločinima, onda to možemo samo u smislu da on to nije *želio* znati.

I izvan državnih institucija je već dugo vremena prije akcije „Trebević“ bilo poznato da je Caco činio zločine i da ti zločini nisu bili usmjereni isključivo protiv srpskih civila, ali da je to uglavnom bio slučaj. Bivši novinar Petar Finci prisjeća se da je još mnogo prije Cacinog hapšenja čuo za zločine na Trebeviću: „*Čuli smo veliki broj priča o onim koji su se vratili sa kopanja rovova nakon što su pokupljeni sa ulice i odvedeni tamo; jedna od tih priča bila je ta da su neki od 'nestalih' Srba završili na padinama Trebevića.*“¹⁷⁸

Iako su i sarajevski mediji 1992/1993. godine mjestimično izvještavali o zločinima nad srpskim civilima, Cacu u tom kontekstu nisu izričito spominjali.¹⁷⁹ U maju 1993. godine, *Dani* su objavili intervju sa Topalovićem, u kojem je on opisan riječima „*strah i trepet*“ i u kojem je Caci direktno postavljeno pitanje u vezi sa njegovim običajem da civile po svom nahođenju odvodi na kopanje

---

¹⁷⁶ *Dani*, 24.11.1997, intervju sa Mirko Pejanovićem koji je za vrijeme rata predsjedavao tom Savjetu.

¹⁷⁷ Muslimović 2006, knjiga 1, str. 394.

¹⁷⁸ Iz razmjene mailova autora sa Petrom Fincijem, februar 2015.

¹⁷⁹ Jedan izuzetak predstavlja članak u *Oslobođenju* od 4.7.1992. godine o ubistvu Božidara Šljivića, u kojem se citiraju sljedeće riječi njegove žene: „*Da ga ubije neki kriminalac na taj užasan način, ja to moram objelodaniti. To ne može ostati sakriveno (...)* Nije taj Caco meni ništa bolji od onoga što je došao iz Srbije. Ništa. On je meni gori.“

rovova na frontu.¹⁸⁰ Taj intervju je kasnije citiran kao primjer kako su se sarajevski mediji hrabro suprotstavljali Caci dok je on još bio živ.¹⁸¹ Međutim, pritom se izostavlja to da je Caco u ostatku intervjuja inače opisan dosta blagonaklonim riječima i da se čitav intervju više može posmatrati kao platforma u kojoj je Caco dobio priliku sebe prikazati u pozitivnom svjetlu.¹⁸²

I *Dani* su se u tom intervjuu osvrnuli samo na problem kopanja rovova, ne spominjući srpske žrtve. Kao što je već rečeno, neposredno nakon akcije „Trebević“, vlada i mediji Cacu, doduše, jesu obilježili etiketom „kriminalac“, međutim, istovremeno antisrpska dimenzija njegovih zločina gotovo da uopće nije tematizirana, ili se tematizirala tek ovlaš.

U opširnijem članku u *Danima* u decembru 1993. godine o Caci i akciji „Trebević“, barem je u jednoj rečenici spomenuto to da je pod Cacinom vladavinom „*nestajanje Srba iz starog dijela grada postalo masovna pojava*“.¹⁸³

Kao rezime se može reći da su tokom ratnih godina zločini nad srpskim stanovnicima uopće, a oni Cacini doduše bili poznati, kako državnim službama tako i novinarima, ali su se rijetko javno tematizirali. To nije samo povezano s tim da ta tema neke osobe nije interesirala, ili što se drugim osobama činilo da to nije politički

---

¹⁸⁰ *Dani*, 17.5.1993.

¹⁸¹ „*Časno novinarstvo: Kako su sarajevski mediji tokom rata pisali o zločinu u Kazanima*“: <http://zurnal.ba/novost/18413/casno-novinarstvo-kako-su-sarajevski-mediji-tokom-rata-pisali-o-zlocinu-u-kazanima> (30.10.2014.)

¹⁸² Tako u tekstu o Caci, naprimjer, stoji: „*Vrlo je ljubazan prema svima, a iz ponašanja Vikića, Bajramovića, Ajdadžića, Zajka, Šehovića, Palduma i Puške vidi se da oni Cacu uvažavaju i cijene.*“ Na pitanje o kopanju rovova Caco je odgovorio kako svi moraju učestvovati u odbrani, da je na kopanje odveo i svog sopstvenog brata i da ne može biti da njegovi vojnici umiru dok drugi po gradi ispijaju kafe. „Kritički“ intervju *Dana* osim toga je sadržavao i pitanja poput „*Koje ti se pjesme nastale u ratu najviše dopadaju?*“ i „*Šta ćeš raditi poslije rata?*“.

¹⁸³ *Dani*, 29.12.1993.

oportuno ili da je previše opasno to stavljati u prvi plan. I Srbi u Sarajevu su se još za vrijeme rata dosta ustručavali javno govoriti o tim zločinima, „zbog straha od posljedica javnog iznošenja takvih primjera”.¹⁸⁴

3.12.2 Beskrajna svađa oko brojeva

Pitanje ukupnog broja srpskih civila ubijenih tokom opsade Sarajeva, također je tema oko koje se već više od 20 godina dosta svađa i spekulira. Raspon se pritom kreće od nekoliko desetina do nekoliko hiljada, pri čemu ti podaci uglavnom nisu zasnovani na ozbiljnoj želji za razjašnjenjem, nego na želji za politiziranjem te teme.

Za vrijeme rata, u RS-u su kružili brojevi od 10.000 do 20.000 ubijenih Srba.¹⁸⁵ U opkoljenom Sarajevu, Tužilaštvo je u januaru 1993. godine *Danima* iznijelo podatak da je u prvih osam mjeseci rata prijavljeno 39 ubistava srpskih civila¹⁸⁶; za period između 5. aprila 1992. i 31. decembra 1994. godine, Centar službi bezbjednosti Sarajevo govorio je o 291 registriranoj ubijenoj osobi u opkoljenom Sarajevu, od čega se u najmanje 110 slučajeva radilo o Srbima.¹⁸⁷

Nakon otkrića u vezi sa Kazanima na jesen 1997. godine, ta tema je opet postala aktualna. Predstavnici SGV-a u sarajevskim medijima su govorili o „*oko dvije hiljade, možda i tri hiljade Srba*“ koji su tokom rata navodno ubijeni u opkoljenom Sarajevu;

---

¹⁸⁴ *Dani*, 29.1.1993.

¹⁸⁵ Vidi, naprimjer, Pejanović 2002, str. 144.

¹⁸⁶ *Dani*, 29.1.1993.

¹⁸⁷ Citirano prema *Startu*, 15.4.2008.

oficijelne institucije u Sarajevu energično su osporavale te izjave, odbacujući ih kao neozbiljne.¹⁸⁸

U godinama koje su uslijedile, u Srbiji i RS-u postojalo je nekoliko inicijativa da se brojevi ubijenih Srba navedu i također potkrijepe listama imena. Kao primjeri se ovdje mogu navesti publikacija nevladine organizacije *Istina* iz 2006. godine, u kojoj se govori o 2.452 ubijena i nestala srpska civila, i publikacija beogradskog *Centra za istraživanje zločina nad srpskim narodom*, koji je 2009. godine naveo broj od 5.770 Srba ubijenih u Sarajevu.¹⁸⁹

Razni mediji iz Sarajeva uspjeli su dokazati da se ti navodi najvećim dijelom ne mogu provjeriti i da ne počivaju na ozbiljnim istraživanjima, te da, naprimjer, sadrže dvostruko ili trostruko navedena imena, ili da uključuju i Srbe koji su poginuli od granatiranja Vojske Republike Srpske.¹⁹⁰

U pravilu se te publikacije mogu posmatrati kao dio srpsko-nacionalističkih diskursa izjednačavanja zločina, i očigledno je, naprimjer, i to da navodni broj od 8.500 srpskih žrtava u Sarajevu, koji se također redovno iznosi u javnosti, služi tome da nadmaši oficijelni broj od 8.372 žrtve u Srebrenici.¹⁹¹

---

¹⁸⁸ Vidi intervju sa Mirkom Pejanovićem u *Danima*, 24.11.1997; njegov zamjenik Mladen Pandurević je u jednom intervjuu sa *Svijetom* od 30.11.1997. godine govorio o broju od „najmanje 1.500” ubijenih Srba. U vezi sa reakcijama vidi *Generalni servis onasa*, 9.1.1998.

¹⁸⁹ Dušan Zurovac, *Zločini na srpskim civilima u Sarajevu*, Istočno Sarajevo, Udruženje *Istina*, 2006; Centar za istraživanje zločina nad srpskim narodom, *Knjiga mrtvih Srba Sarajeva postradalih 1992–1995*, Beograd, 2009: <http://www.serb-victims.org/content/view/287/145/>

¹⁹⁰ Vidi, naprimjer, *Oslobođenje*, 7.8.2007, *Dani*, 6.5.2005, *Slobodna Bosna*, 4.5.2006, *Dani*, 18.4.2008; u vezi s tim, vidi i Karović-Babić 2014, str. 248-250.

¹⁹¹ Taj broj je, naprimjer, 2012. godine koristio Milivoje Ivanišević, direktor Instituta za istraživanje srpskih stradanja u XX veku (prethodno: Centar za

U Sarajevu se uglavnom zadovoljavalo time da se svi ti brojevi iz RS-a i Srbije odbace kao propaganda, ali se sa svoje strane nisu pokretala ozbiljna istraživanja. Samo IDC sa direktorom Mirsadom Tokačom na čelu, u Sarajevu se ozbiljno posvetio identificiranju i broju svih u ratu ubijenih osobe, pri čemu nije proveo nikakvu posebnu studiju u vezi sa Srbima koje je ubila Armija BiH.

IDC govori o ukupno 1097 srpskih civila koji su tokom rata ubijeni na teritoriji Sarajeva, pri čemu se to odnosi i na one dijelove Sarajeva koje je kontrolirala Vojska RS-a, a uključuje i žrtve snajperista i granatiranja Vojske RS-a.¹⁹²

Dani su 2014. godine Mirsadu Tokači postavili pitanje kakva je situacija sa srpskim civilima koji su ubijeni u Sarajevu, ali ne od snajperista ili granata Vojske RS-a, na što je on odgovorio: „*Takvo raščlanjivanje nije bio naš posao, već istražnih organa. Oni nisu uradili kako treba. To je dodatni posao koji treba uraditi i mogao bi se, ja vam to odgovorno tvrdim, uraditi za mjesec dana. Evo, neka sjednu dva gradonačelnika – Sarajeva i Istočnog Sarajeva. Naša baza podataka je tu na raspolaganju i mi ćemo vrlo lako utvrditi okolnosti stradanja svih srpskih civila na području Sarajeva.*”¹⁹³

Poteškoće u izračunavanju pouzdanog broja žrtava ne proizilaze samo iz nedostatka političke volje, nego i iz toga što nije uvijek jasno ko je iz kojih razloga ubijen i u kojoj je to mjeri bilo povezano sa etničkim identitetom žrtve, ali i toga što se etnički identitet, naprimjer, kod djece iz miješanih brakova, može definirati različito. Novinari liberalnih medija polaze od više stotina ubijenih Srba,

---

istraživanje zločina nad srpskim narodom), vidi <http://www.serb-victims.org/content/view/776/304/>

¹⁹² Tokača 2012, str. 166.

¹⁹³ *Dani*, 31.10.2014.

međutim, u nedostatku opširnijih istraživanja i taj broj prate mnogi upitnici.¹⁹⁴

Tu svađu oko brojeva koja traje već 20 godina, dijelom prati i pitanje osnivanja jedne oficijelne istražne komisije, kako bi se utvrdio kvantitet i kvalitet zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu.

Jovan Divjak kaže kako mu je nakon njegovog protestnog pisma iz maja 1993. godine Sefer Halilović obećao da će osnovati komisiju za istraživanje zločina počinjenih nad civilima u opkoljenom gradu, koju će voditi Jovan Divjak, međutim, to obećanje nije sprovedeno u djelo.¹⁹⁵

Godine 2004. uslijedila je zatim inicijativa stranaka i grupa žrtava iz RS-a koja je od Vijeća ministara zahtijevala da se na državnom nivou osnuje „Komisija za utvrđivanje istine o stradanju Srba u Sarajevu“. Vijeće ministara pod premijerom Adnanom

---

¹⁹⁴ “*Nobody knows for certain, but obviously not less than a few hundred*”, tvrdio je 2001. godine Senad Pećanin u vezi sa Srbima ubijenim u opkoljenom Sarajevu. Citirano u Sacco 2003, str. 96. – 4.5.2006. godine, *Slobodna Bosna* na temu „Stradanja Srba u Sarajevu“ piše: “*Prema izvorima iz Haškog tužilaštva, koje je tretiralo sva ubistva na području CSB Sarajevo, ukupno je ubijeno 836 civila srpske nacionalnosti van ratnih dejstava.*” Prema pismenoj informaciji od ureda Tužilaštva ICTY-a 22.4.2015, u tom slučaju se, međutim, radilo o krivoj obavijesti: ICTY nije poduzeo takav statistički proračun. Postoji, doduše, izvještaj iz augusta 2003. na temu “*Death Toll in the Siege of Sarajevo, April 1992 to December 1995. A Study of Mortality Based on Eight Large Data Sources*”, koji je Tužilaštvo sačinilo za Miloševićev proces. Međutim, kao prvo se u tom izvještaju mrtvi ni na jednom mjestu ne diferenciraju prema etničkoj pripadnosti. Kao drugo, u tom izvještaju se zaista pojavljuje broj od 836 žrtava, ali u sasvim drugom kontekstu: U tabeli (strana 10) o “*War-Unrelated Deaths of Civilians by Year and Month of Death, Sarajevo Six Area, 1992-1995*” navodi se broj osoba koje nisu umrle uslijed ratnih dejstava nego prirodnom smrću; pritom se navodi da je 836 osoba (neovisno o njihovoj etničkoj pripadnosti) umrlo prije početka rata u aprilu 1992. godine, dakle “*outside the time frame of war.*” Broj naveden u članku *Slobodne bosne* nema, dakle, nikakve veze sa prvobitnim značenjem tog broja u izvještaju ICTY-a.

¹⁹⁵ Divjak 2004, str. 141.

Terzićem (SDA) stalno je odugovlačilo diskusiju o tome, dok u maju 2006. godine nije došlo do skandala, kada je Terzić izjavio da će odbiti sazvati tu komisiju; iz protesta protiv te odluke, parlamentarci iz RS-a napustili su državni Parlament. Na to je Terzić odustao od svog otpora i oficijelno najavio osnivanje jedne takve komisije, ali sa izmijenjenim mandatom: njen rad nije se trebao odnositi samo na stradanja Srba, nego *svih* stanovnika Sarajeva. U junu 2006. godine, Vijeće ministara imenovalo je tu komisiju, pod nazivom „Komisija za ispitivanje istine o stradanju Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu u periodu '92.-'95. godine”. Međutim, zbog fundamentalnih razilaženja u mišljenju u vezi sa ciljevima i sadržajima, ta komisija nikada nije prevazišla diskusije o pitanjima metoda i nakon nekoliko mjeseci, prekinula je svoj rad bez ikakvih rezultata. 2008. godine, Državni parlament utvrdio je neuspjeh te komisije i predložio Vijeću ministara da imenuje novu komisiju. Međutim, na to nije uslijedila nikakva reakcija. Zahtjevi iz RS-a za osnivanjem jedne takve komisije, koji su se redovno mogli čuti tokom sljedećih godina, također su prošli nezapaženo.¹⁹⁶

---

¹⁹⁶ Vidi *Slobodna Bosna*, 4.5.2006; Nidžara Ahmetašević/Mirna Mekić, Više Lica Istina, *BIRN – Justice Report*, April 2006: <http://va.blogger.ba/arhiva/2006/04/Oslobodjenje> 26.5.2006, *Nezavisne Novine* 22.5.2006, 24.5.2006, 26.5.2006 ; Mirna Buljugic, No progress for Sarajevo Truth Commission, *BIRN – Justice Report*, 10.12.2007: <http://www.balkaninsight.com/en/article/birn-s-justice-report-no-progress-for-sarajevo-truth-commission/1431/5>; Transkript nastavka 24. sjednice predstavničkog doma parlamentarne skupštine BiH, 19.3.2008: https://www.parlament.ba/sadrzaj/plenarne_sjednice/Default.aspx?id=1229&langTag=bs-BA&pril=b ; Transkript 31. sjednice predstavničkog doma parlamentarne skupštine BiH, 18.6.2008: https://www.parlament.ba/sadrzaj/plenarne_sjednice/Default.aspx?id=770&langTag=bs-BA&pril=b ; http://www.slobodnaevropa.mobi/a/plp_rat_zrtve_komisija/24260711.html (“Iz RS ponovo traže istragu o stradanjima u Sarajevu”, 10.7.2011.) - Usp. Jelena Subotić, *Hijacked Justice. Dealing with the past in the Balkans*, Cornell University, 2009, 149-150. - Inicijativa za osnivanje komisije uslijedila je nakon

Sve i kada bi se neka istražna komisija uspjela složiti oko broja žrtava, pitanje je da li bi to značilo i kraj svađe oko brojeva. Čini se da ni među bošnjačkim ni među srpskim nacionalistima ne postoji interes za ozbiljno i objektivno bavljenje tom temom, i svaki broj žrtava bi se jednima činio previsokim, a drugima preniskim.

S druge strane, jedno oficijelno istraživanje stvorilo bi barem osnovu za ozbiljnije suočavanje s tom temom. I nauka bi mogla doprinijeti tome, međutim, dugo vremena nije postojalo nikakvo ozbiljno akademsko istraživanje zločina nad sarajevskim Srbima.

To se po prvi put promijenilo 2014. godine, objavljivanjem knjige *“Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995”* mlade sarajevske historičarke Merise Karović-Babić. Knjiga istražuje masakre nad civilima za vrijeme opsade Sarajeva, i pritom navodi sve dokumentirane slučajeve u kojima su ubijene najmanje dvije osobe, pri čemu se u većini slučajeva radi o žrtvama granatiranja od strane vojske RS.¹⁹⁷ Međutim, jedno poglavlje posvećeno je i pitanju *„zločini ‘iz opsade’ počinjeni nad civilima u opsadi”*, u kojem se prvenstveno opisuju dokumentirana ubistva srpskih civila.

Merisa Karović-Babić pritom navodi devet slučajeva gdje je u opkoljenom Sarajevu u isto vrijeme ubijeno najmanje dva stanovnika srpske nacionalnosti, sa ukupno 30 žrtava. Tri slučaja sa ukupno devet žrtava odnose se na Cacu i Kazane u junu, septembru i oktobru 1993. godine, dok se u šest ostalih slučajeva radi o ubistvima u drugim dijelovima grada koji ne leže u području

---

što u RS-u osnovana istražna komisija za Srebrenicu i može se posmatrati kao reakcija na to.

¹⁹⁷ Karović-Babić 2014. Merisa Karović-Babić dokumentira ukupno 230 mjesta na kojima je ubijeno najmanje dvoje civila, sa 883 poimenično navedene žrtve.

odgovornosti 10. brdske brigade i koji su počinjeni 1992. godine.
¹⁹⁸

Poglavlje Merise Karović-Babić predstavlja prvi bitan korak na akademskom polju da se diskusiji o zločinima počinjenim nad srpskim civilima da solidnija osnova. Treba ga nastaviti i dopunjavati jer se to poglavlje knjige ne bavi svim zločinima nad Srbima u Sarajevu: koncentrira se na slučajeve u kojima su ubijene najmanje dvije osobe i koje su istraživale sudske instance u Sarajevu.

Osim toga se knjiga kod pitanja odgovornosti za dokumentirane slučajeve ograničava na navođenje dosadašnjih presuda sarajevskih sudova, a da ih pritom ne podvrgava kritičkoj analizi.¹⁹⁹

Potrebni su dodatni istraživački radovi, u idealnom slučaju povezani sa istraživanjima u vezi sa generalnom situacijom srpskih građana u opkoljenom Sarajevu, s jedne, i sa zločinima protiv civila uopće, s druge strane, kako bi se na taj način došlo do zaključka koliko su naročito Srbi bili pogođeni unutrašnjim nasiljem, kojeg su karaktera bili ti zločini i koliko su bili sistematični, te gdje su tačno ležali nivoi odgovornosti za te zločine.

---

¹⁹⁸ Karović-Babić 2014, poglavlje 6, str. 235-250.

¹⁹⁹ Ibid., poglavlje 7.2. "Odgovornost za masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade", naročito str. 261-265.

4. Zaključci

Razvoj u odnosu javnosti u Sarajevu prema Caci i Kazanima tokom posljednjih 20 godina može se rezimirati na sljedeći način: s jedne strane, veličanje Cace nije nestalo ali se smanjilo, s druge strane je priznavanje njegovih zločina i njegovih žrtava postalo prihvatljivije za društvo i izaziva manje otvorenog otpora, ali ostaje nepotpuno i ograničeno te ostavlja otvorenim još mnoga pitanja.

Proces javnog suočavanja sa zločinima nad sarajevskim Srbima započeo je veoma brzo nakon rata, pri čemu su pokretački faktor za započinjanje javnog, samokritičkog bavljenja tom temom, koje se nakon toga i nastavilo, manje bili sami zločini, a više glorificiranje Cace i prešućivanje ili umanjivanje njegovih zločina.

Poteškoće za samokritičko bavljenje zločinima nad Srbima u Sarajevu pritom, između ostalog, proizilaze iz toga što se to bavljenje nalazi u polju napetosti između bošnjačko-nacionalističkih pokušaja relativiziranja, s jedne, i srpsko-nacionalističkih pokušaja pretjerivanja, s druge strane. To što se generalno u Sarajevu javno glorificiranje Cace sve više moglo dovoditi u pitanje, sigurno je povezano i s tim što su među njegovim žrtvama bili i Bošnjaci, što je, s jedne strane, otvorilo prostor za otvaranje pogleda na sve njegove zločine i za njihovo veće prihvatanje u društvu, s druge strane se, međutim, to djelimično koristi i da bi se pogled na srpske žrtve izbjegavao ili da bi se s njih skrenula pažnja.

Ko je igrao koju ulogu u tom procesu razvoja ka jednom samokritičnijem suočavanju sa Cacom i njegovim zločinima? Državnim i vojnim elitama u Sarajevu može se u zasluge upisati to

što su u oktobru 1993. godine okončali Cacine zločine i što su 1994. godine za zločine na Kazanima pred sud doveli i neke njegove vojnike. Međutim, istovremeno su ipak učinili sve da pod tepih gurnu sjećanje na te zločine ili da ih što više umanje, a također su malo ili ništa učinili da se suprotstave veličanju Cace, da ne govorimo o – u najmanju ruku – toleriranju njegovih kriminalnih aktivnosti tokom prve dvije godine rata.

Centralnu i odlučujuću ulogu za kritičko bavljenje Cacinim zločinima i Kazanima nakon rata odigrali su pojedini mediji i novinari, s jedne strane kako bi pokrenuli bavljenje tom temom, s druge strane kako bi stalno nanovo podsjećali na tu temu, čemu je od 2011. godine i Svetozar Pudarić kao pojedinačni političar dao još jedan značajan doprinos.

Od strane civilnog društva i međunarodne zajednice tokom posljednjih 20 godina gotovo da nije postojao nikakav aktivan doprinos bavljenju tom temom, a doprinos sarajevskog pravosuđa je ambivalentan: s jedne strane se sarajevsko pravosuđe već preko 20 godina posvećuje temi Kazani, s druge strane je slalo veoma različite signale, što ilustrira i nećkanje između presuda i oslobađajućih presuda u slučaju Samira Bejtića.

Pritisak iz Srbije i RS-a istovremeno je poticao i otežavao proces javnog suočavanja sa Kazanima: s jedne strane je time povećavan pritisak na Sarajevo da se bavi tom temom, s druge strane su očigledna nastojanja da se ti zločini instrumentaliziraju i izjednače, jačali odbrambeni stav u Sarajevu protiv bilo kakvog bavljenja tom temom.

Prikaz veoma živog i kontroverznog bavljenja temom Caco, Kazani i zločini nad sarajevskim Srbima tokom posljednjih 20 godina koji je ponuđen u ovom tekstu, ponekad je možda izazvao dojam da se u Sarajevu stalno vodi rasprava o tim temama.

Međutim, to nije bio slučaj, niti je sada tako. Ofanzivno i samokritično bavljenje tim temama ostaje ograničeno na jedan dosta pregledan krug osoba i dešava se više mjestimično. *Slobodna Bosna* je 1997. godine ratne zločine nad Srbima počinjene pod komandom Mušana Topalovića Cace definirala kao „*najpoznatiju sarajevsku javnu tajnu*“, a ta definicija bi se mogla koristiti i za današnje vrijeme.²⁰⁰

Pritom također postaje jasno šta, pored bošnjačko-nacionalističkih pokušaja relativiziranja i srpsko-nacionalističkih pokušaja pretjerivanja, već preko 20 godina predstavlja još jedan glavni problem u vezi sa tim temama: šutnja većine, ili njena nelagoda i njeno odbijanje da se uopće bavi tim tematskim kompleksom. Vildana Selimbegović i Zlatko Dizdarević su već 1996. i 1997. godine to vidjeli kao jedan karakterističan i dominantan stav u Sarajevu²⁰¹, a koliko je to još i danas problem, ilustrira sljedeći primjer: jedan mladi sarajevski nastavnik historije, Haris Jusufović, u oktobru 2014. godine bio je jedan od malog broja ljudi koji su učestvovali u akciji UDIK-a ispred sarajevske Katedrale, pri čemu je upoznao i Slobodanku Macanović i čuo o njenoj i dalje neokončanoj potrazi za njenim roditeljima; na to je napisao tekst pod naslovom „*Hoću istinu šta se desilo sa mojim komšijama Srbima u Sarajevu.*“²⁰²

---

²⁰⁰ *Slobodna Bosna*, 16.11.1997.

²⁰¹ Vidi *Svijet*, 14.11.1996; razgovor autora sa Vildanom Selimbegović, Sarajevo, februar 2015.

²⁰² <http://www.6yka.com/novost/66798/haris-jusufovic-hocu-istinu-sta-se-desilo-sa-mojim-komsijama-srbima-u-sarajevu> (27.10.2014.). Tekst Harisa Jusufovića potaknuo je Faruka Sokolovića da o tome napravi dokumentarni film koji je premijerno prikazan u Sarajevu, 7. aprila 2015. godine, pod naslovom „Nema ali“, vidi <http://www.klix.ba/vijesti/bih/prikazan-film-nema-ali-iskopati-kosture-proslosti-da-bismo-imali-buducnost/150408012> (8.4.2015.).

Haris Jusufović nakon toga priča da dominantna reakcija na njegov tekst u Sarajevu nije bila ni odobravanje ni odbijanje, nego prvenstveno – šutnja:

„U Sarajevu, čast nekoliko izuzetaka, potpuni tajac. Srećem ljude koje poznajem godinama, ali oni to ne spominju. Gledam ih u oči i znam da su pročitali članak, ali neće da govore o tome. Osjećam da im je neugodno. Pravimo se blesavi i pričamo o vremenu.“²⁰³

Ni na internetskim portalima ni socijalnim medijima u Sarajevu taj tekst gotovo uopće se ne tematizira, dok je istovremeno u RS-u naišao na veliko zanimanje: tamo Harisa Jusufovića stalno hvale, a pritom je neosporna bila i tendencija da je zanimanje u RS-u kod mnogih bilo tako veliko samo zato što se radilo o pitanju srpskih žrtava.

Jusufović je to onda uzeo kao povod da u jednom intervjuu svoj tekst prikaže i kao poziv čitaocima iz RS-a da pogledaju u vlastito ogledalo i pitaju za svoje nestale bošnjačke i hrvatske komšije:

“Hiljade ljudi u RS-u je oduševljeno pročitalo moju kratku priču i nadam se da su svjesni da sam želio da im bacim rukavicu. Ok, možete šerovati i diviti se "mojoj hrabrosti", ali i vi treba da progovorite: A gdje su vaše komšije?”²⁰⁴

Ova posljednja primjedba dovodi nas do pitanja kakva je u BiH, osim u kontekstu Kazana, situacija sa razvojem „negativnog pamćenja“ u smislu samokritičkog bavljenja „vlastitim“ zločinima.

---

²⁰³ Intervju sa Harisom Jusufovićem: <http://www.frontal.ba/novost/74616/haris-jusufovic-mozete-serovati-i-diviti-se-mojoj-hrabrosti-ali-i-vi-treba-da-progovorite> (7.11.2014.) Vidi još jedan intervju s njim: <http://www.slobodnaevropa.org/content/jusufovic-traziti-istinu-o-sudbini-komsija-srba-je-pitanje-casti/26707951.html> (7.11.2014.)

²⁰⁴ Ibid.

U Federaciji su drugi zločini Armije BiH također izazvali diskusije, naprimjer masakr nad hrvatskim civilima u Grabovici, u okviru operacije „Neretva 93“, ili logori u Čelebićima i Silosu.

U prvom slučaju su opet prvenstveno pojedini mediji i novinari bili ti koji su pokrenuli javnu diskusiju, u slučaju Čelebića i Silosa to su bili prije svega sudski procesi.²⁰⁵ Alija Izetbegović je nakon rata djelimično priznao da je i Armija BiH počinila ratne zločine²⁰⁶, a upadljiva je bila i već spomenuta izjava Bakira Izetbegovića iz novembra 2010. godine, kada se kao novoizabrani član Predsjedništva na beogradskoj televiziji izvinio „za svaku nevinu žrtvu Armije BiH“.²⁰⁷ Ali to je ipak ostala samo jedinstvena izjava, a među bošnjačkim strankama i mimo Kazana uglavnom preovladava kultura poricanja i minimiziranja u pogledu „vlastitih“ zločina.²⁰⁸

Što se tiče RS-a, i tu također postoje zanimljivi primjeri i razvoji. Ulogu predvodnika u bavljenju vlastitim ratnim zločinima nekoliko godina nakon rata i tu je preuzela štampa, tačnije rečeno, dnevni list *Nezavisne novine* i njihov osnivač Željko Kopanja: u augustu 1999. godine, *Nezavisne novine* su bile prve novine u RS-u koje su tematizirale zločine vojske i policije bosanskih Srba, u okviru

---

²⁰⁵ U vezi sa Grabovicom, vidi, naprimjer, *Slobodna Bosna*, 16.11.1997. Kao primjer većih članaka u sarajevskim medijima o ratnim zločinima Armije BiH, vidi naprimjer *Start*, 4.11.2003: „*Dossier Zločini Armije RBiH*“. Zločini u logoru Čelebići 1998. godine bili su u središtu procesa Haškog suda, vidi: <http://www.icty.org/sid/7617>. Zbog zločina u logoru Silos (u Tarčinu/Kanton Sarajevo), Tužilaštvo BiH je otvorilo postupak 2011. godine, vidi BIRN BiH, Sarajevo shuns recognition of Bosniak war crimes, *Justice Report* (22.12.2011.): <http://www.justice-report.com/en/articles/sarajevo-shuns-recognition-of-bosniak-war-crimes>

²⁰⁶ Usp. Divjak 2004, str. 143.

²⁰⁷ Vidi gore, napomena 154

²⁰⁸ Vidi, naprimjer, reakcije u Sarajevu nakon hapšenja u slučaju logora Silos: <http://www.justice-report.com/en/articles/sarajevo-shuns-recognition-of-bosniak-war-crimes> (22.12.2011.)

istraživanja ubistva 200 Bošnjaka iz Prijedora na Korićanskim stijenama.²⁰⁹ Velika je vjerovatnoća da je upravo iz tog razloga dva mjeseca kasnije na Željka Kopanju izvršen atentat nakon kojeg su mu se morale amputirati obje noge.²¹⁰

Na državno-političkom nivou je 2003. godine, na veliki pritisak međunarodne zajednice, od strane vlade RS-a došlo do osnivanja istražne komisije za Srebrenicu; komisija se složila s time da su snage bosanskih Srba u Srebrenici ubile najmanje 7.000 muškaraca i dječaka, a nakon toga se 10. novembra 2004. godine tadašnja vlada RS-a oficijelno izvinila za zločine u Srebrenici.²¹¹ Problem, međutim, predstavlja to što ti rezultati nisu prihvaćeni u društvu i što se od tada generalna politika političkih stranaka i elita u RS-u sastoji iz toga da se zločini u Srebrenici generalno minimiziraju i/ili okružuju diskursima izjednačavanja zločina, a da se drugi zločini također sistematski relativiziraju ili ubijaju šutnjom.²¹²

Međutim, ipak se i danas u RS-u mogu pronaći pojedini bosanskosrpski akteri koji se redovito javno javljaju za riječ u vezi sa pitanjem „vlastitih“ zločina i njihovog negiranja: u Banjaluci su to naročito analitičari Dragan Bursać i Srđan Puhalo te internetski portal *Buka*, a pojedinačno i organizacije civilnog društva, kao što to od 2012. godine čini omladinska organizacija *Kvart* iz Prijedora,

---

²⁰⁹ *Nezavisne Novine*, 25.8.1999. Prije izvještavanja o Korićanskim stijenama, Željko Kopanja se eksplicitno osvrnuo na publikacije u *Danima* u vezi sa Kazanima, kako bi naglasio razjašnjavanje „Vlastitih“ zločina i ulogu koju u tom procesu ima štampa. *Usp. Oslobođenje*, 11.4.2011.

²¹⁰ *Usp. Dani*, 29.10.1999.

²¹¹ Izvještaj komisije je na raspolaganju online: http://trial-ch.org/fileadmin/user_upload/documents/trialwatch/Srebrenica_Report2004.pdf

²¹² U vezi odnosa prema Srebrenici u RS-u, vidi Duijzings 2007.

koja se ofanzivno zalaže protiv negiranja zločina počinjenih protiv nesrpskog stanovništva 1992. godine.²¹³

Što se naposljetku tiče zločina koje je tokom rata na bosanskohercegovačkoj strani počinio HVO, a za koje odgovornost snosi HDZ, u posljednjih 20 godina niti jedan političar HDZ-a nikada se nije mogao odlučiti za jednu samokritičku izjavu ili izjavu u kojoj bi se izvinio.²¹⁴

U kantonima sa većinskim hrvatskim stanovništvom, međutim, unatoč snažnom poricanju i relativiziranju vlastitih zločina, barem postoje pojedinačne organizacije i osobe koje se bore protiv tih tendencija i koje se u slučaju glorificiranja osuđenih ratnih zločinaca kritički javljaju za riječ.²¹⁵

Ovo kratko skiciranje opće situacije također omogućava da se odnos prema Kazanima i njihovo društvenopolitičko značenje za BiH sveukupno može bolje kontekstualizirati. Jedna tako kontinuirano artikulirana volja za samokritičnim bavljenjem

---

²¹³ U vezi sa *Kvartom*, vidi naprimjer Nidžara Ahmetašević, "Digging into the past in Prijedor", *International Justice Tribune*, N° 157, 16.4.2014, str. 4:
http://www.justicetribune.com/fileadmin/user_upload/IJT_157.pdf

²¹⁴ Svojstveno je ponašanje stranaka HDZ-a koje su 2010. godine odbile pratiti državnog predsjednika Hrvatske Ivu Josipovića kada je prilikom svoje posjete Bosni i Hercegovini bio u Ahmićima gdje je 1993. godine HVO ubio oko 100 bošnjačkih civila. U vezi sa Josipovićevom posjetom vidi:
http://www.camo.ch/josipovic_u_posjeti_bih.htm (15.4.2010)

²¹⁵ Vidi prije svega internetske portale www.tacno.net i www.abrasmedia.info. Mostarski sociolog Slavo Kukić u junu 2014. godine žestoko je kritizirao ponašanje HDZ-BiH koji je učestvovao u svečanom dočeku priređenom u čast osuđenog ratnog zločinca Darija Kordića u Busovači. Kordić kojeg je 2001. godine Haški sud zbog masakra nad Bošnjacima u Ahmićima 1993. godine osudio na 25 godina zatvora, u junu 2014. godine pušten je na slobodu prijevremeno i u Zagrebu i u Busovači dočekan je kao herojski povratnik kući. Slavo Kukić je kratko nakon javnog iskazivanja svog mišljenja brutalno pretučen, vidi
<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/slavo-kukic-pretucen-nakon-izjava-o-kordicu> (23.6.2014)

određenim zločinom kao što su to Kazani, u BiH se inače ne može pronaći, a i to da je sa političke strane potaknuto oficijelno lansiranje jedne inicijative za podizanje spomen-ploče za zločine vlastite armije također predstavlja premijeru, ne samo za BiH nego i za čitavu regiju.

Ako bi se spomenik na Kazanima doista podigao, onda bi to bio prvi spomenik u BiH i u regiji koji bi jedan grad podigao žrtvama koje je ubila vlastita armija. To naglašava simbolički značaj inicijative za podizanje spomenika na Kazanima, i mada jedan takav spomenik ne bi fundamentalno promijenio kulturu sjećanja u Sarajevu i BiH, ipak bi to predstavljalo jedan signifikantan korak u jačanju napora za uspostavljanje jedne samokritičke politike sjećanja. Vrijedno pažnje je također i to što je ta inicijativa za podizanje spomenika na Kazanima pokrenuta manje od 20 godina nakon završetka rata, naročito ako sebi predočimo koliko je dugo u većini europskih glavnih gradova nakon Drugog svjetskog rata vremena trebalo da se inicira podizanje spomenika koji se odnose na zločine vlastite države ili vlastite većinske grupe.²¹⁶

Bavljenje Kazanima i drugim slučajevima sveukupno poziva na razvoj jedne nešto drugačije perspektive na kulturu sjećanja u BiH i u postjugoslavenskom prostoru. Kao njihovo karakteristično svojstvo u pravilu se uzima prešućivanje i/ili negiranje vlastitih zločina, zajedno sa snažnom tendencijom prema samo-viktimizaciji.²¹⁷

---

²¹⁶ U Francuskoj su, naprimjer, tek preko 50 godina nakon Drugog svjetskog rata na pariškim školama postavljene spomen-ploče koje podsjećaju na deportaciju jevrejske djece iz tih škola i eksplicitno navode i suodgovornost francuske države za tu deportaciju.

²¹⁷ U vezi s tim vidi, naprimjer, Sabrina P. Ramet, *The Denial Syndrome and Its Consequences: Serbian Political Culture since 2000*, *Communist and Post-Communist Studies* 40(1), 2007, str. 41–58.

Međutim, koliko god to opažanje bilo tačno, ipak se često gubi iz vida da se to negiranje također dovodilo u pitanje i kritiziralo, što se i dalje čini.²¹⁸ To uglavnom čine politički akteri i udruženja žrtava neke grupe u vezi sa zločinima neke druge grupe, što u jednom sistemu cijevi koje komuniciraju često ima taj efekt da drugu stranu potvrđuje u njenom negiranju i da joj dopušta da odgovara protuoptužbama. Međutim, već dvadeset godina postoje i glasovi i inicijative koji ne ukazuju samo na prešućivanje ili negiranje kod drugih, nego i na vlastito, i koji se aktivno zalažu za samokritičko sjećanje na „vlastite“ zločine. Inicijative u vezi sa Kazanima koje su skicirane u ovom tekstu predstavljaju primjer jednog takvog glasa, vjerovatno najkonzekventniji do sada u BiH.

Otpori s kojim se ti napori suočavaju svjedoče o snazi kulture negiranja i šutnje, ali same inicijative svjedoče o volji inicijatora da se ne žele pomiriti s tim. Te inicijative nisu bez proturječja i one nisu radikalno promijenile kulturu sjećanja, ali ipak su doprinijele tome da 2015. godine situacija više nije ista kao 1995. Odnos javnosti prema Kazanima tako predstavlja i dobar primjer za to da se kulture sjećanja u BiH ne mogu jednostavno okarakterizirati kao „mirovanje“, nego da je i tu svugdje postojao i da još uvijek postoji razvoj.

Kao što je već rečeno u uvodu, kod problema negiranja i prešućivanja se, osim toga, ne radi o nekom specifično bosansko-hercegovačkom ili postjugoslavenskom problemu. Što se tiče često nepostojećeg bavljenja zločinima počinjenim za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, često je i međunarodna zajednica, nažalost, dio problema, i to u višestrukom smislu. Haški tribunal je, doduše, stvorio osnovu za kritičko i na činjenicama zasnovano tematiziranje

---

²¹⁸ U vazii s tim vidi i Nicolas Moll, „Division and Denial and nothing else? Culture of History and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina“, April 2015, u *Forum Cultures of History*: <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/index.php?id=67>

brojnih zločina. Međutim, kao što pokazuju razna istraživanja, procesi i presude Haškog tribunala do danas nisu uspjeli promijeniti diskurse samo-viktimizacije u pojedinim nacionalnim grupama, naprotiv, često su još doprinijele tome da se čak pojačaju stavovi i diskursi negiranja i samo-viktimizacije.²¹⁹

Osim toga se izvan područja kaznenog sudstva međunarodna zajednica u BiH u vezi sa političkim odnosom prema zločinima ponaša krajnje ambivalentno: Međunarodna zajednica se, doduše, veoma energično angažirala za izgradnju Memorijalnog centra u Potočarima i osnivanje istražne komisije u RS-u za Srebrenicu.²²⁰ Istovremeno se, uz izuzetak Srebrenice, u vezi sa drugim mjestima sjećanja na zločine ponaša krajnje povučeno i neutralno, ostavljajući pritom uglavnom slobodan prostor za politiku samo-viktimizacije i negiranja, koju provode nacionalne partije.²²¹

Na koncu, i prije svega, samokritičko bavljenje vlastitom odgovornošću u vezi sa ratom u Bosni i Hercegovini i u međunarodnoj zajednici je do danas dosta nerazvijen. Naravno, u vezi sa Srebrenicom u oktobru 1999. godine imamo izvinjenje glavnog sekretara UN-a Kofija Annana²²², a u Nizozemskoj u julu 2014. presudu jednog haškog civilnog suda koja je državu

---

²¹⁹ U vezi sa pitanjem posljedica Haškog tribunala za diskurse i stavove u BiH, vidi Mihajlović-Trbović 2014; Janine Natalya Clark, *International Trials and Reconciliation: Assessing the Impact of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, New York, Routledge, 2014.

²²⁰ U vezi sa ulogom međunarodne zajednice u odnosu na sjećanje na Srebrenicu u BiH, vidi Duijzings 2007.

²²¹ Usp. Cécile Jouhanneau, "La gestion du passé conflictuel en Bosnie-Herzégovine: le difficile apaisement des mémoires dans un quasi-protectorat européen », u Georges Mink / Laure Neumayer (ur.), *L'Europe et ses passées douloureuses*, Paris, La Découverte, 2007, str. 181-192.

²²² <https://www.globalpolicy.org/component/content/article/199/40909.html> (12.10.1999)

Nizozemsku učinila suodgovornom za deportaciju oko 300 žrtava u julu 1995. godine.²²³

Također je za vrijeme i nakon rata, kako u Europi tako i u SAD-u, bilo prisutno mnogo kritika u vezi sa politikom zapada u ratu u Bosni i Hercegovini, koje su poticale od raznih medija, intelektualaca, civilnodruštvenih organizacija i pojedinih političara.²²⁴

Istovremeno, međutim, i u Europi i u SAD-u dominira tendencija da se rat u Bosni i Hercegovini kao i pitanje vlastite uloge u tom ratu uglavnom ignorira i/ili da se rat u Bosni i Hercegovini posmatra i prikazuje isključivo kao problem Balkana, a ne i kao internacionalni problem.

Osim toga je u vezi sa Srebrenicom, unatoč svim ritualnim, skrušenim priznanjima, u zemljama Europske Unije također nepredvidiva tendencija da se vlastita uloga što više umanjuje i da se traže mehanizmi za opravdanje vlastitog ponašanja.²²⁵

Za razvoj jedne samokritične kulture sjećanja u vezi sa ratom u Bosni i Hercegovini nužno je da se to i unutar međunarodne zajednice desi u mnogo većoj mjeri nego do sada, iako bi nacionalisti u BiH takve napore zasigurno iskoristili za skretanje pažnje sa vlastite odgovornosti za zločine.

---

²²³ <http://www.spiegel.de/politik/ausland/srebrenica-niederlande-tragen-mitschuld-fuer-tod-von-300-maennern-a-981311.html> (16.7.2014)

²²⁴ Kao primjer se može navesti knjiga Brendana Simmsa, *Unfinest Hour: The Destruction of Bosnia*, Penguin, 2003, jedna oštra kritika britanske politike prema Bosni i Hercegovini za vrijeme rata.

²²⁵ U vezi s tim, vidi, naprimjer, analizu nizozemske televizijske serije "De Enclave" (2002) na temu Srebrenica autorice Dubravke Zarkov, "Cinematic representations of the Bosnian war: *De Enclave* and the Ontologies of UN-Recognizability", u Dino Abazović/ M. Velikonja (ur.), *Post-Yugoslavia: New Cultural and Political Perspectives*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, str. 162-197.

